

Arkhaia Anatolika
 Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi
 The Journal of Anatolian Archaeological Studies
 Volume 4 (2021)

**Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı
 Apollon Tapınağı (?)**

*Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes, and the Pseudodipteros
 Temple of Apollo (?)*

Görkem KÖKDEMİR

 <https://orcid.org/0000-0002-6827-2008>

Geliş Tarihi: 01.02.2021 | Kabul Tarihi: 19.02.2021 | Online Yayın Tarihi: 22.02.2021

Makale Künyesi: Kökdemir, G. (2021). Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?). *Arkhaia Anatolika*, 4, 83-108. DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Arkhaia Anatolika, Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi "Açık Erişimli" (Open Access) bir dergidir. Kullanıcılar, dergide yayınlanan makalelerin tamamını tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstermek suretiyle bilimsel çalışmalarında bu makalelerden faydalanabilir. Bunun için yayıncıdan ve yazar(lar)dan izin almasına gerek yoktur.

Dergide yayınlanan makalelerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu tamamen yazar(lar)ına aittir.

Arkhaia Anatolika, The Journal of Anatolian Archaeological Studies follows Open Access as a publishing model. This model provides immediate, worldwide, barrier-free access to the full text of research articles without requiring a subscription to the articles published in this journal. Published material is freely available to all interested online readers.

The scientific and legal propriety of the articles published in the journal belongs exclusively to the author(s).

Arkhaia Anatolika

ISSN: 2651-4664

arkhaiaanatolika.org
Arkhaia Anatolika 4 (2021) 83-108
DOI: 10.32949/Arkhaia.2021.27

Araştırma Makalesi / Research Article

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes ve Pseudodipteros Planlı Apollon Tapınağı (?)

Vitruvius III.2.6: Hermogenes, Menesthes, and the Pseudodipteros Temple of Apollo (?)

Görkem KÖKDEMİR*

Öz

Vitruvius'un "De architectura libri decem" çalışması, Akdeniz Havzası'nın klasik çağlarının mimarlık-mühendislik tarihini ve kuramlarını yansıtan, günümüze kadar ulaşmış kuşkusuz en kapsamlı çalışma olarak literatürdeki yerini almıştır. Vitruvius, bu çalışması içinde Hermogenes'ten ilk kez, III. kitaptaki tapınak planlarına ve örneklerine yer verdiği bölümde bahsetmiştir (III.2.6): "huius exemplar Romae non est sed | Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta". Bu bölümde, *pseudodipteros* planını anlatırken Vitruvius, Hermogenes ismini ilk kez anarak, Roma'da örneği olmayan söz konusu plan tipindeki tapınlardan sadece iki tanesini saymıştır. Bu tapınlardan bir tanesi, Hermogenes'in isminin geçtiği bölümde bahsedilen ve diğer bölümlerde de Hermogenes'in yapıtı olarak anılan Magnesia'daki Artemis Tapınağı'dır. İkinci *pseudodipteros* planlı tapınak ise Vitruvius'un aktarımıyla, Apollon'a ithaf edilmiş bir tapınaktır. III.2.6 numaralı bölüm, Hermogenes problematiğini literatüre taşıyan en önemli bölümlerden bir tanesidir. Roma'nın dışında, Vitruvius'un bildiği ve aktardığı iki *pseudodipteros* planlı tapınağın metindeki varlığı üzerine bir tartışma yapmak olası değildir. Ancak bu bölümde Vitruvius'un kullanmış olduğu Alabanda (?) ve Menesthes (?) isimleri, büyük bir tartışmayı beraberinde getirir. Hermogenes nerelidir? Artemis Tapınağı dışındaki ikinci *pseudodipteros* planlı olan Apollon Tapınağı nerede ve kim tarafından inşa edilmiştir? Bu çalışma bugüne kadar bu konuyla ilgili ortaya konulmuş tüm tartışmaları ve yorumları bir arada değerlendirerek, bu problematiğe farklı bir bakış açısı getirecektir.

Anahtar Kelimeler: Mimarlık Tarihi, Vitruvius, Hermogenes, Pseudodipteros, Tapınak, Alabanda, Smintheion

Abstract

Roman architect Vitruvius' "De architectura libri decem" mirrors architectural-engineering history and theories of the Classical Ages of the Mediterranean Basin that reached the present day and it has definitely taken its place in the literature as the most comprehensive study. Vitruvius mentions Hermogenes in his work for the first time in the 3rd book where that chapter subjects to temple plans and their examples (III. 2.6): "huius exemplar Romae non est sed | Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta ". He quoted Hermogenes' name when he was talking about *pseudodipteros* temples plans that did not exist in Rome and counted merely two of it. One of these temples is the Temple of Artemis, mentioned in the chapter where Hermogenes' name is quoted. The temple is referred as his work in later chapters. Vitruvius states that, the second *pseudodipteros* temple is dedicated to Apollo. Chapter III.2.6 of his book is one of the most significant chapters that carry the problematic of Hermogenes to the current literature. Outside of Rome, it is futile to discuss the presence of two *pseudodipteros* temples on the text which Vitruvius knew and reported. However, he mentioned names of Alabanda (?) and Menesthes (?) that brings a significant discussion and some questions with it: Where is Hermogenes from? Apart from the Temple of Artemis, where is the Temple of Apollo, the second *pseudodipteros* temple? Who built it? This study brings a new perspective by evaluating all previous discussions and interpretations until present day.

Keywords: History of Architecture, Vitruvius, Hermogenes, Pseudodipteros, Temple, Alabanda, Smintheion

* Doç. Dr. Görkem Kökdemir, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TR. E-mail: gkokdemir@ankara.edu.tr / Orcid iD: 0000-0002-6827-2008

Vitruvius'un "*De architectura libri decem*" adlı çalışması, Akdeniz Havzası'nın Klasik çağlarının mimarlık-mühendislik tarihini ve kuramlarını yansıtan günümüze kadar ulaşmış, kuşkusuz en kapsamlı çalışma olarak literatürdeki yerini almıştır.

MÖ 1. yüzyılda, Vitruvius'un yaşadığı ve eserini kaleme aldığı Roma İmparatorluk Dönemi'nin kuruluş yıllarındaki süreçte, kendisinin şöhreti ve mimari-mühendislik çalışmaları hakkında ne yazık ki elimizde kesin ve detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Her ne kadar kendisinin sübjektif aktarımları olarak yorumlamamız gerekse de Vitruvius'un bu alandaki çalışmalarına ilişkin bilgileri sadece kendi eseri içindeki aktarımlardan çıkarabilmek mümkündür. Buna göre Vitruvius, ilk olarak Julius Caesar'ın, daha sonra da Octavianus'un yanında askeri mühendis olarak görev almıştır¹. Yine anlatılarından, Fanum kentindeki *bazilikanın* mimari planlamasını kendisinin yaptığı ve yine mühendis olarak inşaatın mimari uygulamasını yönettiği anlaşılmaktadır². MÖ 30-26 yılları arasında oluşturduğu³ kitabında ise yaşını almış, artık hayatının sonlarına yaklaşmış, Romalı yaşlı bir askeri mühendis ve mimar olarak son vazifesini yerine getirmeyi amaçlamış olmalıdır. Vitruvius, kendi deneyimlerini ve kuramlarını seleflerinden aldığı bilgilerle bir araya getirerek, hem Roma'daki mimari uygulamalara fayda sağlamak hem de İmparator Augustus'a sunmak için "*De architectura libri decem*" adlı çalışmayı kaleme almıştır. Bu çalışmayı yapmasının amacını ise kitabında şu şekilde açıklamaktadır⁴:

"...Marcus Aurelius, Publius Minidius ve Gnaeus Cornelius ile balista, scorpione ve diğer silahların üretimini ve tamirini üstlendim; bu hizmetlerim için onlarla birlikte ödüllendirildim. Bana ilk verdiğin bu ödüllerden sonra, kız kardeşinin övgüleri üzerine beni ödüllendirmeyi sürdürdün. Bu ayrıcalık sayesinde yaşamımın sonuna dek yokluk kaygım olmayacak; sana borçlandığımdan bu yapıtı senin için yazmaya koyuldum, çünkü geçmişte ve şimdi çok sayıda yeni yapılar inşa ettiğini, gelecekte de özel ve kamu yapılarının, gerçekleştirdiğin diğer görkemli işlere yaraşır şekilde ölümsüz olmalarına özen gösterdiğini gözlemledim. Sana kesin kurallar geliştirdim; onlara bakarak gerek var olan yapıların, gerekse yeni yapılacak olanların kalitesi hakkında kişisel bilgiye sahip olabileceksin, çünkü ekteki kitaplarda mimarlık sanatının tüm ilkelerini açıkladım..."

İmparator Augustus Dönemi'nde ve imparatorluk ile Akdeniz'deki yeni yönetim sürecinde, mimarının büyük bir propaganda aracı olarak kullanıldığı bugün için kuşku götürmemektedir. "*Res Gestae Divi Augusti*" yazıtında da hem Roma'daki hem de eyaletlerdeki bu mimari faaliyetlerin yoğunluğunun altı özenle çizilmiştir⁵. Muhtemelen Vitruvius, o dönem için bu yoğun inşa faaliyetine, belki ilerlemiş yaşından, belki de bugünkü şöhretine o yıllarda 'aslında' sahip olmadığından, katılamamıştır. Bu nedenle, yukarıdaki söylemler; aslında yaşlı, gelenekçi bir mimarın imparatorluğun başlattığı yeni mimari akım içerisinde, bir şekilde yer alamamış olmasının dışı vurumu olarak algılanabilir⁶.

Vitruvius'un imparatora yazdığı 10 ayrı kitaptan oluşan bu eser ne kadar yerini bulmuştur veya ne kadar önemsenmiştir pek bilinmez. Ancak kendisinden sonra yaşamış Yaşlı Plinius⁷, Sextus Iulius Frontinus (Frontin. *aqu.* I, 25), Cetus Faventinus⁸ ve Sidonius

¹ Vitr. (1993) I. Önsöz 1-2.

² Vitr. (1993) V. 1. 6. Fanum'daki Bazilika'nın rekonstrüksiyonu için bk. Yegül ve Favro 2019, 122, fig. 3.8.

³ Yegül ve Favro 2019, 120.

⁴ Vitr. (1993) I. Önsöz 2-3.

⁵ *Res Gestae Divi Augusti*, 19-21; EK 2-3.

⁶ Yegül de benzer bir yorum yapmıştır. Bk. Yegül 1993², xiv.

⁷ Her ne kadar Yaşlı Plinius'un eserinde Vitruvius'un adından ve çalışmalarından somut olarak bahsedilmese de araştırmacılar, çalışması içerisindeki bazı detaylardan yola çıkarak, Plinius'un Vitruvius'un eserinden esinlenmiş olabileceği yorumunu yapmaktadır. Örneğin bk. Moore 1968.

⁸ Yegül 1993², xiv.

Apollinaris (Sidon. *epistulae*. IV, 3.5; VIII, 6.10) gibi isimlerin çalışmaları içerisinde, kimi zaman doğrudan, kimi zaman da dolaylı şekilde Vitruvius'un bu yazılı çalışması referans olarak gösterilmiştir. Bu farklı kaynaklar, Vitruvius'un ölümünden sonraki şöhretini ve yazılı olarak hazırladığı eserin antik dönemdeki bilinirliğini, kısıtlı da olsa ortaya koyan azınlıktaki çalışmalar olarak antik çağ literatüründe yerini almıştır⁹.

Vitruvius'un antik çağdaki şöhretini bir kenara bırakacak olursak eseri, Orta Çağ Avrupası'nda da önemini devam ettirmiştir. Orta Çağ'da en erken 9.-10. yüzyıla ait olduğu kabul edilen ve bugün *British Museum*'da saklanan "MS Harley 2767" adlı *codex* başta olmak üzere, kayda değer sayıdaki el yazması kopyaları¹⁰ Orta Çağ ve Yeni Çağ'da yapılmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Korunan bu *codex*ler sayesinde, 16. yüzyıl Avrupası'nda ilklerini gördüğümüz İtalyanca, Almanca, Fransızca ve İngilizce çevirileri yapılarak oluşturulan matbaa baskıları¹¹ ile de çoğaltılan Vitruvius'un bu eseri, günümüze kadar gelebilmiştir.

Vitruvius'un kaleme aldığı ve günümüz için kuşku götürmez derecede önemli eseri, Orta Çağ ve özellikle de Yeni Çağ'daki *neoklasik* mimariye esin kaynağı olmuştur. 19. ve 20. yüzyıldan günümüze kadar ise "De architectura libri decem" antik dönem tarihi, coğrafyası, mimarlığı ve mühendisliği ile ilgili çalışmalar için başvuru eseri olarak kabul edilmiştir. Ancak bu önemine binaen çok sayıda bilimsel tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bu tartışmaların odak noktasını ise Vitruvius'un aktardığı bilgilerin güvenilir olup olmadığı ve kuramlarının antik dönem mimarisindeki uygulanırlığı oluşturmuştur.

Vitruvius'un bir diğer önemi, seleflerinden ve onların kökenlerinden, ortaya koydukları yazılı eserlerinden, kuramlarını yansıttıkları yapıtlarından bahsediyor olmasıdır (tab. 1).

	Vitruvius	Mimar	Mimari Uygulama	Yazılı Eser	Köken
1	I.01.12 I.01.15 IV.03.01 VII.00.12 VII.00.12	Pytheos	Priene-Athena Halikarnassos-Mausoleum	Priene'deki İonik Athena Tapınağı Mausoleum	?
2	II.00.01 II.00.02 II.00.03 II.00.04	Dinokrates	Alexandria Kenti	?	Makedonia
3	I.06.04	Andronicus	Atina-Horologion-Rüzgâr Kulesi	?	Cyrrhus
4	III.02.06	Menesthes	Alabanda - Apollon Tapınağı	?	?
5	III.02.06 III.03.08 III.03.09 IV.03.01 VII.00.12	Hermogenes	Magnesia-Artemis Teos-Dionysos	Magnesia'daki İonik Artemis Tapınağı Teos'taki Dionysos Monopteral Tapınak	?
6	IV.03.01 VII.00.12	Arkesius	Tralleis-Asklepios Tapınağı	Tralleis'teki İonik Asklepios Tapınağı Korinth Düzeni Oranları	?
7	VII.00.12	Silenus	?	Dor Tapınaklarının Oranları	?
8	VII.00.12	Theodorus	Samos-Hera Tapınağı?	Samos Dorik Hera Tapınağı	?
9	III.02.07 VII.00.12	Khersiphron	Ephesos-İonik Artemis Tapınağı Octastylus-Dipteros	Ephesos İonik Artemis Tapınağı (Oğlu Metagenes ile birlikte)	Knossos

⁹ Vitruvius ve Roma mimarisi üzerine yapılmış son çalışma için bk. Yegül ve Favro 2019. Özellikle Vitruvius'un hayatı ve çalışmaları için ayrıca bk. Yegül ve Favro 2019, 120-121.

¹⁰ Krinsky 1967.

¹¹ Andrianou *et al.* 1996.

	VII.00.16 X.02.11 X.02.12				
10	VII.00.12 VII.00.16 X.02.12 X.02.13	Metagenes	Ephesos-Ionik Artemis Tapınağı Octastylus-Dipteros	Ephesos Ionik Artemis Tapınağı (Babası Khersiphron ile birlikte)	?
11	VII.00.16 VII.00.16	Paeonius	Ephesos-Ionik Artemis Tapınağı Oktastylus-Dipteros İkinci aşama? Miletos- Ionik Apollon Tapınağı	?	Miletos
12	VII.00.16	Daphnis	Miletos- Ionik Apollon Tapınağı	?	Ephesos
13	III.02.05 VII.00.17	Gaius Mucius	Marius' un Onur ve Cesaret Tapınağı (Peripteros)	?	?
14	III.02.05	Hermodorus	Metellus Portiğindeki Jupiter Stator Tapınağı	?	?
15	VII.00.12 VII.00.17	Philo	Atina Pire'deki Arsenal? Eleusis Demeter ve Kore Tapınağı Prosyttos Bölümü İkinci Aşama	Atina-Pire'deki Arsenal Tapınakların Oranları	?
16	VII.00.15 VII.00.17 VII.00.17	Cossitius	Atina- Korinth Düzeni Zeus Tapınağı - İkinci Aşama	?	Roma
17	VII.00.14	Fuficius	?	Mimarlık Üzerine Kitap	Roma?
18	VII.00.14	Terentius Varro	?	Dokuz Bilimler Üzerine adlı çalışmasında Mimarlık Üzerine Bir Kitap	Roma?
19	VII.00.14	Publius Septimius	?	Mimarlık Üzerine İki Kitap	Roma?
20	VII.00.15	Antistates	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
21	VII.00.15	Antimachides	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
22	VII.00.15	Pormus	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
23	VII.00.15	Callaeschrus	Atina Zeus Tapınağı İlk Aşama	?	?
24	VII.00.12	Theodorus	Delphi Tholosu?	Delphi Tholosu	Phokoia
25	VII.00.12	Karpion	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı?	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı	?
26	VII.00.12 VII.00.16	Iktinos	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı? Eleusis Demeter ve Kore Tapınağı Cellası Birinci Aşama	Atina Akropolü Dorik Athena Tapınağı	

Tablo 1: Vitruvius'un çalışması içerisinde geçen mimarların isimleri, eserleri, yapıtları ve kökenleri

Vitruvius eserinde, mimarların bazılarının sadece isimlerini anmakta, bazılarının sadece nereli olduklarını belirtecek şekilde isimlerini, kent isimleri ile vermekte, bazılarının ise kuramlarını ve yapıtlarındaki uygulamaları özel olarak detaylandırmaktadır (tab. 1). Bazıları hakkında olumlu, bazıları hakkında ise olumsuz yorumları, aslında dönemin algısından daha çok kendi düşüncesini ortaya koyan subjektif ifadeler olarak dikkati çeker. Bu bilgiler ve yorumlar ister gerçeği yansıtın ister Vitruvius'un kıskançlığını ya da deneyimli bir mimarın meslek hayatının sonunda belki de hak ettiği övgüyü alamamış olmasının getirdiği olumsuz psikolojiyi yansıtın, bir nedene hizmet etmiş olmalıdır: 'Akdeniz dünyasının en önemli imar faaliyetinin başladığı bir dönemde, çağdaşlarından farkını ortaya koyarak, İmparator Augustus'a kendini ispatlamak'. Tıpkı eleştirdiği mimar Dinokrates gibi.

Vitruvius'un, III. Alexandros'un gözüne girmeyi başarmış mimar Dinokrates ile ilgili bilgileri aktardığı bölümde¹², gerçekte Dinokrates'in sahtekâr olduğunu ve kendisinin hiçbir zaman iyi bir mimar olmadığını özellikle vurgulayarak yermesi, imparator Augustus'a bu tip sahtekarlar karşı dikkatli olması gerektiğini gösterecek şekilde bir uyarı niteliğindedir. Alexandros'un seferi sırasında bir şekilde sefere katılarak sahtekârlıkla öne çıkmayı başaran Dinokrates, yine Vitruvius'un anlatımına göre daha sonra Alexandros'un Mısır'da kendi adına kuracağı kentin, Alexandria'nın "kent planlamacısı" olarak mimarlık tarihindeki yerini alacaktır.

Vitruvius, çalışmasında, Dinokrates dışında mimar Pytheos'u da şöhretinden bahsetmesine rağmen, eleştirmekten çekinmemiştir¹³. Vitruvius, Pytheos'un kendi yazdığı çalışmasında "mimarın tanımı" ile ilgili olarak yazdıkları konusunda yanıldığını belirtmiş, tanımlamasının gerçeği yansıtmadığını ileri sürmüştür. Pytheos'tan farklı olarak "ideal mimarın tanımı" ile ilgili bölümünde, kendi yorumunu ortaya koymuştur.

Vitruvius, meslektaşlarına karşı ileri sürdüğü subjektif olarak kabul edebileceğimiz olumsuzlamaların yanı sıra övdüğü ve çalışmalarının önemini vurguladığı mimarlara da çalışması içerisinde yer vermiştir. Andronikos, Khersiphron, Gaius Mucius, Philo, Cossitius, Iktinos bunlardan bazılarıdır (tab. 1). Ancak eserinde öyle bir isim vardır ki; Vitruvius ve yazılı çalışması kadar, bugün için diğer bir önemli tartışma konusu olarak mimarlık tarihindeki yerini almıştır. O kişi de mimar Hermogenes'tir.

Magnesia Artemis Tapınağı ve Teos Dionysos Tapınağı'nın mimari ve bu yapıtlar üzerine yazılı çalışmalar hazırlamış bir mimar olarak Vitruvius'un eseri içerisinde geçen Hermogenes, Vitruvius tarafından Pytheos ve Khersiphron ile birlikte çalışmalarından en çok bahsedilen mimarlardan bir tanesidir (tab. 1).

Vitruvius'un Hermogenes'ten bahsettiği ilk bölüm, III. kitaptaki tapınak planlarına ve örneklerine yer verdiği bölümdür (III.2.6). Bu bölümde, *pseudodipteros* planından bahsederken Vitruvius, Hermogenes ismini 'ilk kez' anarak, Roma'da örneği olmayan bu plan tipindeki tapınaklardan sadece iki tanesini saymıştır. Bunlardan ilki, Hermogenes'in yapıtı olarak anılan Magnesia'daki Artemis Tapınağı'dır. İkinci *pseudodipteros* planlı tapınak ise Vitruvius'un aktarımıyla, Apollon'a ithaf edilmiş bir başka tapınaktır.

III.2.6 numaralı bölüm, Hermogenes problematiğini literatüre taşıyan en önemli bölümlerden bir tanesidir. Roma'nın dışında, Vitruvius'un bildiği ve aktardığı iki *pseudodipteros* planlı tapınağın metindeki varlığı üzerine bir tartışma yapmak olası değildir. Ancak bu bölümde Vitruvius'un kullanmış olduğu Alabanda (?) ve Menesthes (?) isimleri,

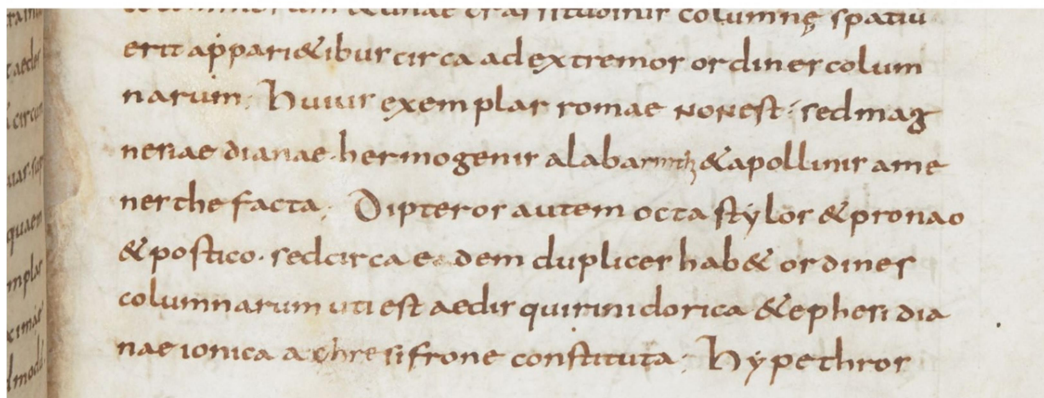
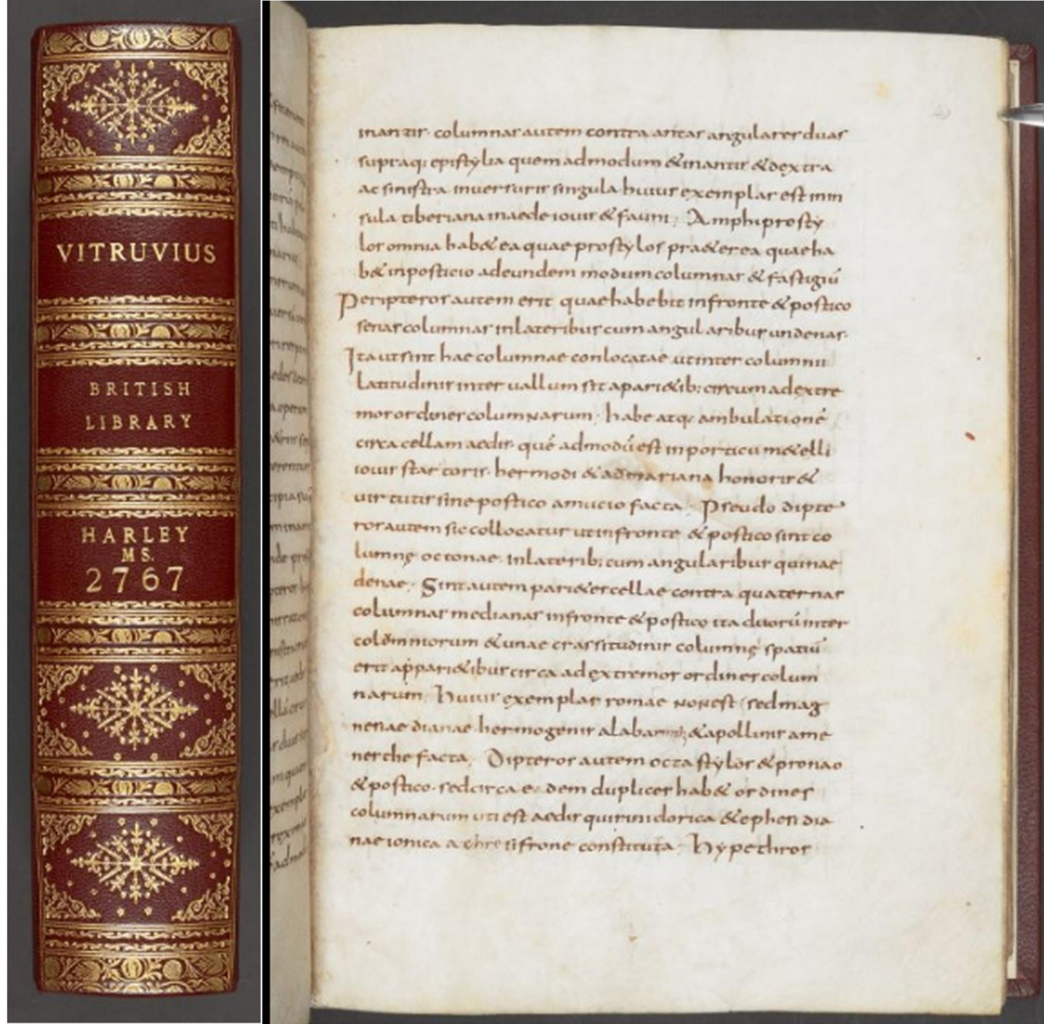
¹² Vitr. (1993), II. 00. 1-4.

¹³ Vitr. (1993), I.01.12,15.

büyük bir tartışmayı beraberinde getirir. Hermogenes nerelidir? Artemis Tapınağı dışındaki ikinci *pseudodipteros* planlı olan Apollon Tapınağı nerede ve kim tarafından inşa edilmiştir?

Günümüze kadar korunmuş *codex*ler arasında en erken tarihli olarak kabul edilen “MS Harley 2767” *codexi* içinde, III.2.6 bölümü şu şekilde geçmektedir (fig. 1)¹⁴:

“huius exemplar romae non est: sed magnesiae dianaе, hermo genis alabarinthi & apollinis amenesthe facta.”

Figür 1: British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6)

¹⁴ British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6) (Erişim Tarihi: 11.02.2021, ©British Museum): http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_2767_fs001r.

“MS Harley 2767”de geçen bu cümle diğer *codex*lerde de gramer yapısına göre hiç değişmeden, 19. yüzyıl matbaa baskılarına kadar da küçük farklılıklar haricinde benzer şekilde yazılmıştır. El yazmalarında üzerinde durulması gereken ve aralarında ortaya çıkan en önemli fark, Hermogenes’ten sonra gelen ve “*Alabarithi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis, Alabandis*” olarak aktarılmış olan sözcüktür. Bu sözcük ile ilgili farklı farklı yazımların, matbaa baskılarına da aynı şekilde yansdığı görülmektedir¹⁵. Çevirmen yorumlamaları, 20. yüzyılın başına kadar gelen çevirilerde “*Alabarithi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis Alabandis*” sözcüklerinin, Hermogenes’in nereli olduğunu belirten bir isim olarak kullanıldığı yorumuyla ortak bir noktada birleşmiştir. Ayrıca III.2.6’daki farklı yazılışların, el yazmalarının oluşturulduğu sırada yapılan hatalardan kaynaklandığı ve aslında Hermogenes’in bir köken sıfatı olan “Alabanda” kentinin karşılığı olduğu kabul edilmiştir¹⁶:

“...Diser gestalt destu sein exempel zu Rom. Sonder zu Magnesia den Tempel Diane/ Hermogenes Alabandi / un Apollinis Amneste aussrericht oder erbauen.¹⁷”

“...There is no example of this at Rome; but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes.¹⁸”

20. yüzyılın başında yapılan arkeolojik kazılar ve bu kazıların buluntuları üzerine yapılan değerlendirmeler; bu farklı yazılışlara sahip ismin, Hermogenes’in kökeni için kullanılan bir yer ismi değil de Vitruvius’un III.2.6’da bahsettiği *pseudodipteros* planlı ve Apollon’a ithaf edilmiş olan ikinci tapınağın hangi kentte olduğunu belirten bir yer ismi olduğu yorumunun, bugün için de genel yaygın bir görüş olarak kabul edilmesine sebep olmuştur.

Bu buluntuların başında, Priene’de bulunmuş ve 1906 yılında yayımlanmış olan bir yazıt gelmektedir. MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen bu yazıtta, “*hypographe*” ve “uygulayıcı” kişi olarak belirtilmiş “Hermogenes” isimli bir mimarın varlığından söz edilmektedir.¹⁹:

[ἀγαθῆι τ]ύχηι· ἐπὶ στεφα[νηφόρου]
Ἡρέου μηνὸς Ληναίωνος, [ἀνέθη]-
κεν Ἑρμογένης Ἀρπάλου τοῦ [νεῶ]
ὑπογραφῆν, ἦν καὶ ἠργολάβησεν.

Yine 1906 yılında Alabanda’da yapılan kazı çalışmalarında açığa çıkan buluntulara bağlı olarak, kentte Apollon’a ithaf edilmiş, *pseudodipteros* planlı bir tapınağın var olduğu düşüncesi, bilim dünyasına sunulmuştur²⁰.

Bu iki çalışma ile birlikte Vitruvius’ta belirtilen ikinci *pseudodipteros*un Alabanda’daki tapınak olduğu varsayılmış ve bu düşünce Vitruvius’un III.2.6 numaralı bölümünün çevirisine şu şekilde yansmıştır:

¹⁵ Bu baskılardan en önemlisi, V. Rose tarafından hazırlanan 1867 yılında ilk baskısı, 1899 yılında da yeni baskısı yapılmış olan matbaa baskısıdır. Rose bu çalışmasını, “MS Harley 2767” olmak üzere 10’un üzerinde farklı el yazması üzerinde çalışarak hazırlamıştır. Kullandığı el yazmaları için bk. Vitr. (1867), 9-12. Vitruvius’un III.2.6 metni ise Rose’un baskılarında şu şekilde geçmektedir, Vitr. (1867), 69-70, Vitr. (1899), 68: “... *huius exemplar Romae non est sed | Magnesiae (aedis) Dianae Hermogenis, Alabandis etiam Apollinis a Menesthe facta*”. “Alabandis” sözcüğünün farklı yazılımları için, ayrıca bk. Schneider 1808, 177; Vitr. (1867), 70; Vitr. (1899), 68.

¹⁶ Tartışmalar için bk. Gros 1978; Kreeb 1990, 109; Rumscheid 1994, 141-142.

¹⁷ Vitr. (1548), 48.

¹⁸ Vitr. (1931), 169.

¹⁹ von Gärtringen 1906, 143-144. nr. 207.

²⁰ Edhem 1906.

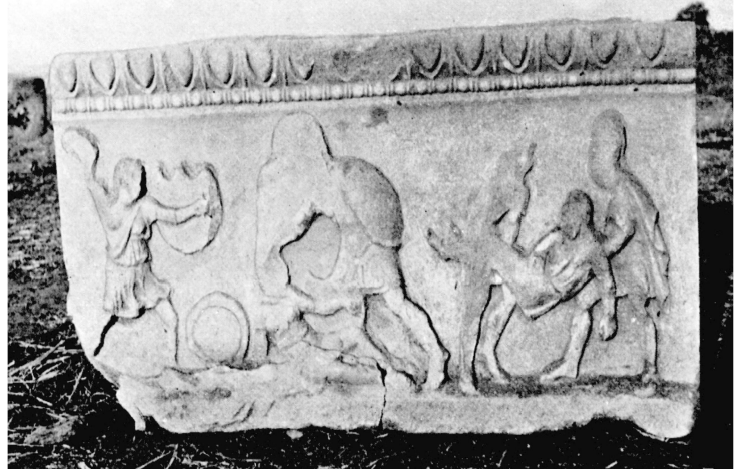
“...De celui-ci point n'est d'exemple a Rome; mais: A Magnésie: De Dianae (ouvre) d'Hermogéne; [Et] aussi, a Alabandae: D'Apollon; fait par Menesthes.²¹”

“... There is no example of this in Rome, but at Magnesia there is the temple of Diana by Hermogenes, and that of Apollo at Alabanda by Mnesthes.²²”

Alabanda'daki Tapınak Kazıları ve Değerlendirmeler

Osman Hamdi Bey'in müdürlüğü sırasında, Müze-i Hümayun'un müdür muavini olan Halil Edhem Bey, müze adına Karia-Alabanda'daki ilk kazı çalışmalarına imza atmıştır. 1904 ve 1905 yılında yaptığı iki farklı sezondaki çalışmalar, Alabanda'daki kült yapıları ile ilgili önemli sonuçlar ortaya koymuştur²³.

1904 yılında kazılara başlayan Edhem Bey, kentte *dor* düzeninde 6x11 sütun sayısına sahip, *peripteros* planlı bir tapınağın kalıntılarını ortaya çıkartmış ve bu çalışmalar sırasında tapınakta bulunduğu önemli sayıdaki Apollon betimlemeli sikke buluntusuna bağlı olarak da bu kalıntıların, Apollon'a ithaf edilmiş bir tapınak olabileceği yorumunu yapmıştır²⁴. Aynı yıl kentteki başka bir sektörde ise *bouleterionun* güneydoğusunda, o yıl “*agora*” veya “*gymnasion*” olabileceği yorumlanmış olan alanda; *ion kymationu* ve inci-makara dekorasyonlu bir taca sahip, ön yüzünde *amazonamakhia* konulu kabartmaların yer aldığı mermer bir friz bloğu ve çeşitli mimari parçalar bulmuştur (fig. 2)²⁵.

Figür 2: 1904 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu

Alabanda'daki çalışmalara 1905 yılında da devam edilmiştir²⁶. Bir önceki sezon friz bloğunun ortaya çıkartıldığı alanda yoğunlaştırılan bu çalışmalarda, bir yıl önceki yorumdan farklı olarak alanın, üç aşamalı varsayılan, geç dönemde üzerine iki farklı yapının daha inşa edildiği, en eski ve birinci evresinin bir tapınağa ait olduğu düşünülen kalıntılar olduğu sonucuna varılmıştır²⁷. Alanda yürütülen kazılarda, bir önceki sezon bulunmuş olan figürlü friz bloğuna ek olarak, aynı boyut ve tipolojide bir adet daha mermer friz bloğu ile bir adet *ionik* başlık, kaide ve sütun tamburları, bir adet *arşitrav* bloğu olarak tanımlanan²⁸, ön

²¹ Vitr. (1909), 156.

²² Vitr. (1914), 78.

²³ Edhem 1905; Edhem 1906.

²⁴ Edhem 1905, 454-455.

²⁵ Edhem 1905, 458-459, fig. 5.

²⁶ Edhem 1906.

²⁷ Edhem 1906, 410-411.

²⁸ Edhem 1906, 413, 415, fig. 6: Bulunan bu parça her ne kadar Edhem Bey tarafından bir *arşitrav* parçası olarak yorumlanmış olsa da ön yüzünde, yukarıdan aşağıya; *ovolo-ion kymationu*, *cavetto-anthemion*, *kyma reversa-lesbos kymationu* profil ve dekorasyonlarına sahip, profiller arasında *astragal-inci* makara dekorasyonu işlenmiş, literatürde “Küçük Asia-Ionik” tip olarak adlandırılan (Rumscheid 1994, 325), dörtgen bir taşıyıcının başlığı olmalıdır. Söz konusu blok eğer tapınağa ait ise bunun bir “*anta* başlığı” parçası olması kuvvetle muhtemeldir. Rumscheid, çalışmasında benzer bir yorum yapmıştır. Ayrıca bu parçanın *anta* başlığı dışında bir kapıya, *hyperthyrona* ait olabileceğini de belirtmiştir (Rumscheid 1994, 143, kat. no. 8.7). Yener dönemi kazılarında bulunan ve Bağdatlı tarafından çalışması kapmasında değerlendirilen, yapının *arşitrav*ının tacına ait olabilecek

yüzünde üç profil diziliminin yer aldığı bezemeli bir bloğa ait parça ile aynı yapıya ait olduğu belirtilen mermer *sima* ve çörtlen parçaları da ortaya çıkartılmıştır (fig. 3-5)²⁹. Bu buluntular dışında ise birinci yapı evresi, yani tapınağa ait olduğu belirtilen iç içe geçmiş iki dikdörtgen temel kalıntısı ve bu yapının kuzey bölümünde 3 adet *in-situ* sütun kaidesi, buluntuların odak noktasını oluşturmuştur³⁰. Aynı alanda, tapınağa ait olduğu varsayılan bu buluntular dışında, anıtsal bir sunağa ait olabileceği yorumlanan, daha küçük boyutlu mimari elemanlar da bulunmuştur. Bunlar; mermer, iki adet bezemeli *ionik* sütun kaidesi, bir *ionik* sütun gövdesi ve bir adet friz bloğu parçasıdır³¹. Bu mimari elemanlar dışında, söz konusu alanda bulunmuş, üzerinde Apollon'a ithaf yazıtının yer aldığı bir sütun gövdesi de kayda geçmiştir³²:

“(1) θεοῖς Σεβαστοῖς καὶ Ἀπόλλωνι Ἰσοτίμῳ καὶ τῷ Δῆμῳ, Τιβέριος Κλαύδιος Ἀπελλοῦ υἱὸς Κυρίνα Νάπης (5) ἐπανγυλαμένου, στεφανηφοροῦντος Διονυσίου τοῦ Ἀπελλοῦ Νάπου ὑπὲρ τε ἑαυτοῦ καὶ ὑπὲρ Ἀπελλοῦ τοῦ υἱοῦ καὶ (10) ὑπὲρ Ἀπελλοῦ Νάπου τοῦ ἀδελφοῦ, Κλαύδιος Νάπης ὁ κονυὸς ἐτελίωσεν καὶ ἀποκατέστησεν.”

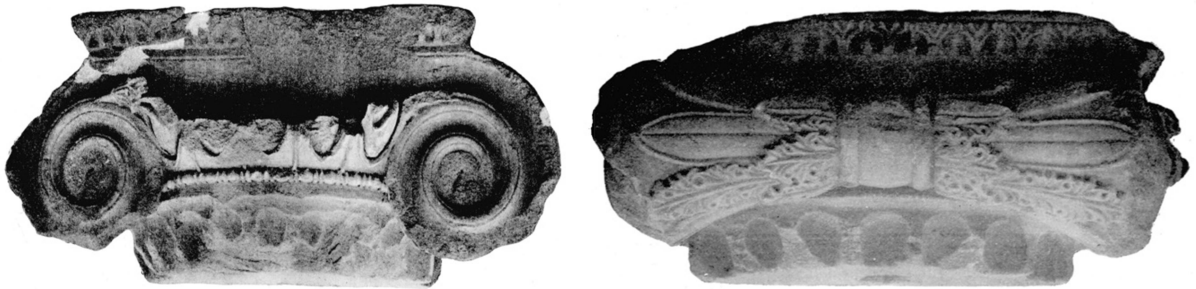
“Tanrı Augustuslara, Apollon Isotimos'a ve halka, Apelles'in oğlu, Quirinalı Tiberius Cladius Napes Apelles Napes'in oğlu Dionysos çelenk taşıyıcısı iken ve meşale taşıyıcısı(?) iken kendisi, oğlu Apelles ve erkek kardeşi Apelles Napes için adadı. Torunu Claudius Napes tamamladı ve diktirdi.”

Figür 3: 1905 yılı kazılarında bulunmuş anta başlığı (?)

Figür 4: 1905 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu

Figür 5: 1905 yılı kazılarında bulunmuş ion sütun başlığı ön-yan yüz

parçalar bulunmuştur (Bağdatlı 2001, kat. 2-3). Bu parçalar, yukarıdan aşağıya, *cavetto-anthemion*, *ovolo-ion kymationu*, *astragal*-inci makara profil ve dekorasyonlarından oluşmaktadır.

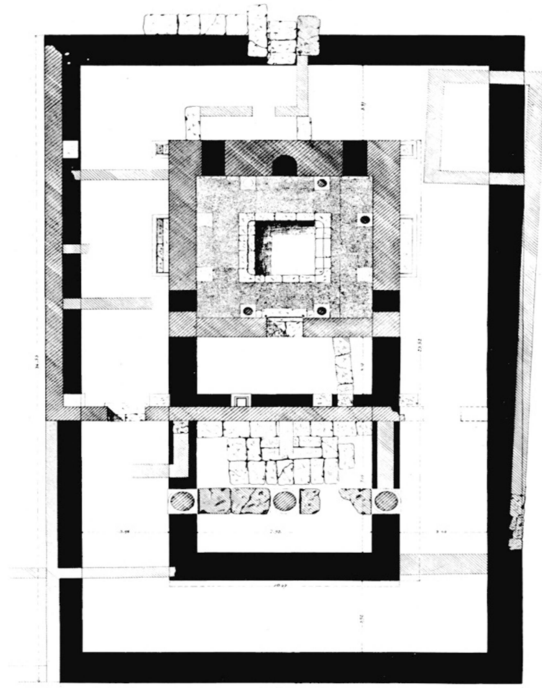
²⁹ Edhem 1906, 411-416.

³⁰ Edhem 1906, 411, fig. 3.

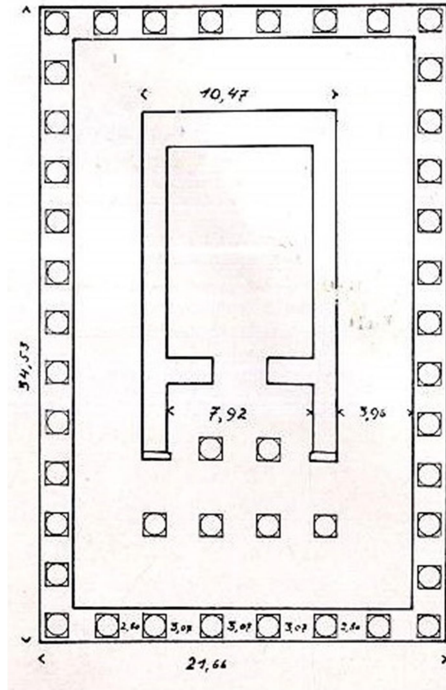
³¹ Edhem 1906, 416-419.

³² Edhem 1906, 419; Türkçe çevirisi için bk: Bağdatlı 2001, dn. 70.

Edhem Bey, birinci yapı evresine ait dıştaki 21,66 x 34,53 m içteki ise 10,47 x 23,52 m olan, iç içe geçmiş, *naos* ve *peristasise* ait olduğunu belirttiği dikdörtgen planlı temellerin ve *pronaosta in-situ* bulmuş olduğu 3 adet sütun kaidesinin ölçülerini de dikkate alarak, olası tapınak ile ilgili bir hesaplama yapmıştır. *Naosun* kısa aksına dörder sütun gelecek şekilde, sütun orta aks aralığını 3,07 m olarak varsaymış, buna göre de 1904-1905 yıllarında ortaya çıkardığı kalıntıların ilk evresini; uzun kenarında 13, kısa kenarında 8 sütuna sahip, *pteroma* genişliği iki sütun açıklığı olan bir tapınağa ait olduğunu ileri sürmüştür³³. Bu varsayım ve kazılarda bulunduğu yazıtta da bağlı olarak tapınağın Apollon'a ithaf edilmiş, Vitruvius'un III.2.6'da Magnesia Artemis Tapınağı ile birlikte andığı, *pseudodipteros* planlı olan ikinci tapınak olabileceğinin kesinlik kazandığını ileri sürerek, bilim dünyasına sunmuştur (fig. 6)³⁴.

Figür 6: 1905 yılı tapınağın buluntu durumu

Figür 7: Schober'in plan rekonstrüksiyonu

Bu çalışma ile Priene'de bulunan ve 1906 yılında yayımlanan yazıt, artık yeni Vitruvius çeviri baskılarında uzmanların III.2.6 konusunda daha rahat yorum yapmasına neden olacak, Edhem Bey'in çalışması ve yorumuna bağlı olarak da Alabanda'daki tapınağın, Vitruvius'un Roma dışında inşa edilmiş ikinci *pseudodipteros* planlı tapınak olduğu görüşü bilim dünyasında kabul görecektir, destekleyici çalışmalar birbirlerini takip edecektir.

Bu çalışmalardan ilki 1933 yılında A. Schober tarafından yapılmıştır. Schober, Lagina'daki *pseudodipteros* planlı Hekate Tapınağı'nın frizleri hakkında yaptığı kapsamlı yayını içinde, Edhem Bey'in çalışmalarına da dayanarak, Alabanda ve Lagina'daki tapınakları plan açısından karşılaştırarak, Alabanda'daki tapınağın plan restitüsyonunu ilk kez bilim dünyasına sunmuştur³⁵. Schober bu çalışmasında Vitruvius'a da atıf yaparak, Alabanda'daki kalıntıların *ionik* bir *pseudodipteros* tapınağa ait olduğunu teyit etmiştir. Schober, *pseudodipteros* tapınaklarda *pteroma* genişliğinin yarısının sütun aksı ölçüsünü verdiğini savunarak, Alabanda tapınağının 5,59 m'lik *pteroma* genişliğinden hareketle sütun

³³ Edhem 1906, 421.

³⁴ Edhem 1906, 422.

³⁵ Schober 1933, fig. 6.

aksını 2,80 m kabul etmiştir³⁶. Edhem Bey'in ortaya çıkardığı ve yayınında paylaştığı ölçülere göre de Schober, iki sütun arası orta aks genişliğini 2,80 m olarak kabul ederek tapınağın dar yüzlerinde 8, uzun yüzlerinde ise 13 sütun olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca kısa kenarlarda, orta aksa ve her iki yanına gelen sütun aks aralıkları için Edhem Bey'in de varsayımında kullandığı 3,07 m'lik ölçüyü kullanmış, tapınağı bu ölçü ve planıyla bilim dünyasına sunmuştur³⁷ (fig. 7).

1990 yılında W. Hoepfner de Edhem Bey ve Schober'in çalışmalarına dayanarak Alabanda'daki tapınağın Vitruvius'un belirttiği 8x13 sütun sırasına sahip bir *pseudodipteros* olduğunu, plan üzerindeki *opisthodomos* ve *pronaos* bölümlerinde öngördüğü revizyonlar ile birlikte bilim dünyasına sunmuştur³⁸. Vitruvius'ta geçtiği şekliyle mimar Menesthes'in de Hermogenes'in bir ardılı olarak bu tapınağı inşa ettiğini belirterek, yapıyı MÖ 2. yüzyıla tarihlendirmiştir³⁹.

Figür 8: 1999-2000 yılı kazıları genel görünüm

Tapınak ve çevresinde, Edhem Bey'den sonraki ilk kazı çalışmaları 1999-2000 yıllarında Aydın Arkeoloji Müzeleri adına E. Yener tarafından gerçekleştirilmiş⁴⁰, F. Bağdatlı da bu kazıların sonuçlarını gözlem ve yorumlarının yer aldığı bir çalışma ile bilim dünyasına sunmuştur⁴¹. Bu yeni yapılan kazıların ardından Edhem Bey'in ortaya çıkardığı tapınak kalıntıları, *in-situ* sütun kaideleri ve yayınında söz ettiği mimari elemanlar hariç, tekrar ortaya çıkartılmış, ölçüm ve sonuçlarda büyük bir değişiklik ortaya konulmasa da dikkate alınması gereken önemli veriler elde edilmiştir⁴²:

³⁶ Schober 1933, 16: "Der Achsenabstand der Pteronsäulen ist genau zu errechnen, wenn man das beim Pseudodipteros übliche Maß, Pteronbreite ist gleich doppelter Achsenabstand, zugrundelegt. Die Pteronbreite beträgt 5,59 m, der Achsenabstand also 2,80 m".

³⁷ Schober 1933, 16-17.

³⁸ Hoepfner 1990, fig. 12.

³⁹ Hoepfner 1990, 31, fig. 39-40, dn. 68. 1994 yılında Rumscheid, ortaya çıkartılmış olan mimari elemanlardaki dekorasyonlara bağlı olarak tapınağın MÖ 1. yüzyılın ikinci çeyreğinden (MÖ 75-50) daha önce olamayacağı yorumu ile tapınağı en geç döneme tarihlenenler arasındadır (Rumscheid 1994, 141-145).

⁴⁰ Yener 2001; Yener 2002.

⁴¹ Bağdatlı 2001.

⁴² Yener 2001, 8, fig. 11-12; Yener 2002, 180-181, çiz. 1, fig. 5-9; Bağdatlı 2001, 13-16. Alabanda'daki son çalışmalar, kazı ve araştırma tarihçesi ile kent tarihi için ayrıca bk. Aydın-Tavukçu 2015.

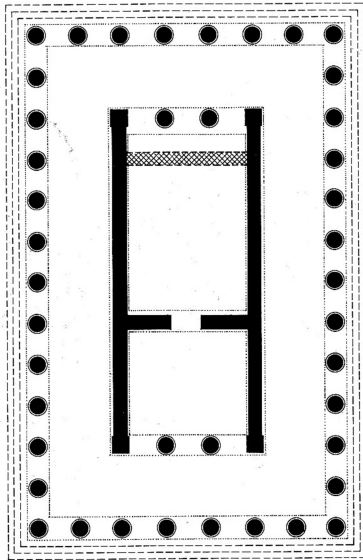
1. Edhem Bey'in raporlarında belirtmediği en önemli veri ve buluntu durumu, *naosun* çevresindeki *ptero*ma alanı içerisinde, zeminin geç dönemde mozaik döşeme ile kaplı olduğunun ortaya çıkartılmasıdır.
2. Tapınağın *krepidomasını* bulmak adına *peristasis* çevresinde hem derinlemesine hem de genişleyerek kazılar yapılmış, ancak *krepidomaya* ait hiçbir kalıntı bulunamamıştır.
3. *Naosun* geç dönem yapısı aşamasında restore edilmiş olduğu tespit edilmiştir.
4. Kazılar sonucunda tapınağa ait olabilecek mimari elemanların geç dönem restorasyonu ve yenilemesi sırasında kullanılmış olduğu, Edhem Bey'den sonra tekrar tespit edilmiştir.

Bu sonuçlar, tapınakla ilgili Edhem Bey tarafından ileri sürülen ve araştırmacılar tarafından kabul edilen yorumu değiştirmemiştir. Yaklaşık 100 yıl sonra yukarıdaki verilerin de eklendiği yeni çalışmaların ardından, Alabanda'daki tapınağın Vitruvius'ta geçen ikinci *pseudodipteros* planlı ve 8x13 sütun düzenine sahip bir tapınak olduğu, Yener ve Bağdatlı tarafından da tekrarlanmıştır (fig. 8).

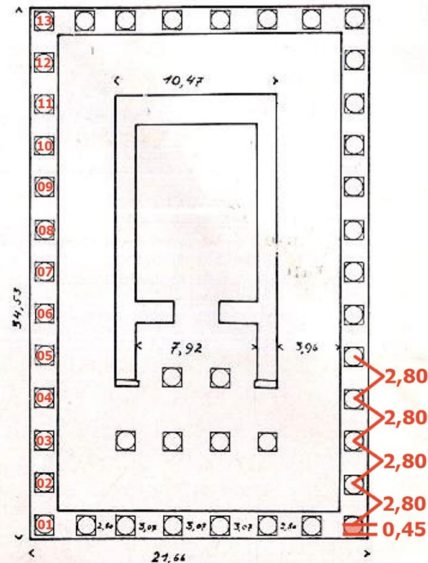
Alabanda'daki Tapınağın Mimarisi Üzerine Yeni Değerlendirmeler

Halil Edhem Bey kazılarının geç dönem değişiklikleri ile tapınağın kalıntılarını en azından *stylobat* hizasına kadar ortaya çıkarttığı düşünülmektedir. Edhem Bey, *in-situ* olarak korunduğunu varsaydığı kaidelerden yola çıkarak⁴³, tapınakta kullanılmış olan iki sütun arası orta aks genişliğini 3,07 m olarak tespit etmiş ve bu doğrultuda tapınağın sütun sayısı ile planını saptamaya çalışmıştır. Çalışması içinde tapınağın *peristasis* ölçüleri 34,53 x 21,66 m; *naos* ölçüleri ise 23,52 x 10,56 m olarak belirtilmiştir. Ayrıca *antalar* arası uzunluk 7,95 m; *ptero*ma genişliği ise farklı yönlerde farklılıklar göstermesine rağmen 3,92-3,97 m olarak ölçülmüştür.

Bağdatlı, Edhem Bey'den yaklaşık 100 yıl sonra kalıntılar üzerinde yaptığı ölçümlerde Edhem Bey'e çok yakın değerlere ulaşmıştır⁴⁴. Bağdatlı'ya göre;
Peristasis: 34,25 x 22,02 m, *Naos*: 23,52 x 10,56 m
Antalar Arası: 8,05 m, *Stylobat*: 1,55 - 1,75 m.

Figür 9: Hoepfner'in plan rekonstrüksiyonu

Figür 10: Schober'in planı üzerine araştırmacıların savunduğu öneri

⁴³ Schober 1933, 16-17, fig. 3.

⁴⁴ Bağdatlı 2001.

Edhem Bey ile paralel bir düşünceye bağlı olarak sırasıyla Schober, Hoepfner ve Bağdatlı tapınağın çevre sütunlarının, iki sütun arası orta aks genişliğini 2,80 m; sütunların alt çapını da 0,90 m olarak kabul etmişlerdir (fig. 9-10)⁴⁵. Buna göre de kentteki bu kalıntıları, 8x13 sütunlu, *pseudodipteros* planlı bir tapınak olarak bilim dünyasına sunmuşlar ve Vitruvius'un III.2.6'da belirttiği tapınağın, Alabanda'daki bu kalıntılar olduğunu savunmuşlardır.

Ancak araştırmacıların ortaya attığı bu görüş her ne kadar ilk bakışta kabul edilebilir ve yeterli gibi gözükse de bu değerlendirmelere şüphe ile bakmayı gerektirecek olan kısıtlı bilgiler, tapınağın mimarisinin ve düzeninin tartışılmasının gerekliliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bunun nedenleri olarak öncelikle şu sorunlar gösterilebilir (fig. 11-12):

1. Ortaya çıkartılan temel kalıntıları, Edhem Bey'in vurguladığı ve kalıntılardan da anlaşılacağı üzere, geç dönemde ek bölüm ve değişiklikler yapılarak, farklı bir yapı kompleksi olarak kullanılmıştır. Buna bağlı olarak *naos*, *pteroma* ve *peristasis* olarak adlandırılan bölümlerin orijinalliği de tartışmalıdır.
2. *Krepidoma* hiçbir zaman ortaya çıkartılmamış olmasına rağmen araştırmacılar eldeki kalıntıların *stylobat* kalıntıları olduğunu varsayarak tüm rekonstrüksiyon önerilerini mevcut ölçülerin içerisinde değerlendirme yoluna gitmiştir. Ancak, yapının mevcut durumu, kireçtaşından yapılmış olan bu kalıntıların, mermer sütun kaidelerinin veya *naosun* kaide kısmının oturacağı *stylobat* seviyesi değil, temel seviyesi olabileceğini göstermektedir.
3. Edhem Bey'in çiziminde tapınağın *pronaos* kısmında, *naos* duvarları aksında birer tane, ortada da bir tane olmak üzere, üç adet sütun kaidesi bulunmuştur (fig. 6). Edhem Bey bu kaidelerden yola çıkarak 3,07 m'lik aks ölçüsünü bulduğunu belirtmiştir. Ancak Yener dönemi kazılarında bulunamamış olan bu kaidelerin *in-situ* kullanım şekilleri geleneksel uygulamaların dışındadır. Çünkü bu üç kaidenin *pronaosta*, orta aksa bir tane gelecek şekilde konumlandırılmış olması, Grek ve Roma Dönemi geleneksel tapınak mimarisine aykırı bir durum olarak karşımıza çıkar. Muhtemelen bu üç kaide, Edhem Bey kazılarında *in-situ* olarak yerinde bulunmuş olmasına rağmen, yapının geç dönem evresinde buldukları alana yerleştirilmiştir. Bu yorumumuz da Edhem Bey'in sütun düzeni hesaplamasını bu kaideler ve aralarındaki açıklıkları referans olarak yapmasının sakıncalarını ortaya koymaktadır.

Ancak bu sorunların dışında gözden kaçan ve araştırmacıların üzerinde durmadığı en önemli nokta, Edhem Bey'in ölçülerini ve fotoğraflarını yayınladığı sütun başlığı, sütun gövdesi ile sütun kaidesindeki ölçüler ve bu ölçülerin bize sunduğu verilerdir⁴⁶.

Tapınağın Sütun Ölçüleri

Edhem Bey tarafından 1905 yılında bir adet *ionik* sütun başlığı bulunmuş ve bu başlığın ön-yan yüz fotoları ile ölçüleri yayını içinde verilmiştir⁴⁷. Bulunan *ionik* sütun başlığının en önemli özelliği, Hermogenes ekolünü temsil edencesine ve Magnesia Artemis ile Teos Dionysos tapınaklarında kullanıldığı şekliyle, başlığın işlendiği bloğun altına, sütun gövdesinin üst kısmının bir bölümünün işlenmiş olmasıdır. Roma İmparatorluk Dönemi yapılarında da kullanılan bu tekniğin sağladığı en önemli veri; başlığın kullanıldığı yapının, sütun üst çapını bize tam olarak sunmasıdır. Buna göre Edhem Bey'in ölçülerini paylaştığı

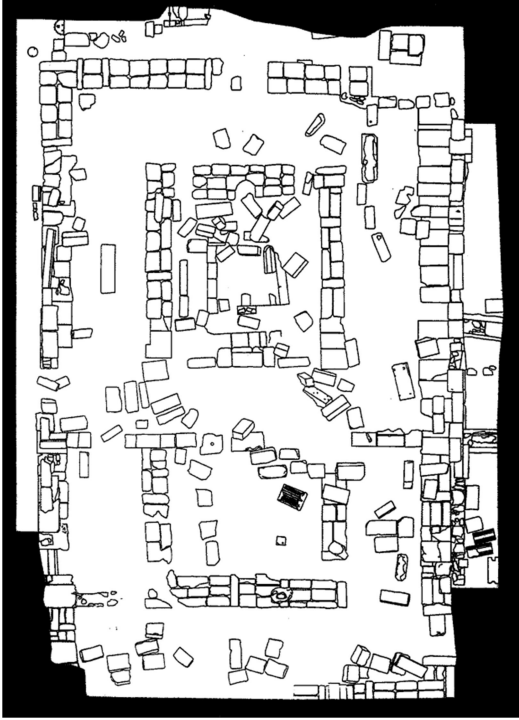
⁴⁵ Schober 1933, 16-17; Hoepfner 1990, 32; Bağdatlı 2001, 34.

⁴⁶ Edhem 1906, 413-415.

⁴⁷ Edhem 1906, 413-415.

ionik başlığa göre 'eğer mevcut kalıntılara ait bir başlıksa', tapınağın sütun üst çapı 0,952 m'dir. Bu durum, araştırmacılar tarafından ortak olarak kabul edilen ve tapınağın plan rekonstrüksiyonlarında kullanılan 0,90 m alt çap ölçüsünün hatalı olduğunu ortaya koyan en önemli veridir.

Edhem Bey tarafından 1905 yılında bulunan *ionik* kaide ve bir tambura ait ölçüler, yukarıda başlığın üzerindeki yiv bölümünden elde edilen üst çap ölçüsü olan 0,952 m'yi destekler niteliktedir. Edhem Bey, kaidenin ve tamburun çaplarını 1,12 m olarak vermiştir. Bu ölçü de tapınağın rekonstrüksiyonunda kullanılması gereken sütun alt çap ölçünün +/- 1,12 m olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durum da araştırmacılar tarafından ortak olarak kabul edilen ve tapınağın plan rekonstrüksiyonlarında kullanılan 0,90 m alt çap ölçüsünün yine hatalı olduğunu göstermektedir.

Figür 11: 1999-2000 yılı kazıları tapınak buluntu durumu çizimi

Figür 12: 2020 yılı, tapınağın hava fotoğrafı

Tapınağın Sütun Kaidesi Taban Ölçüsü ve Tapınağın Planına Yansıması

Edhem Bey tarafından yayımlanan mimari elemanlardan elde edilen 1,12 m alt çap ölçüsü ile 0,952 m'lik üst çap ölçüsü kendi içinde, Vitruvius'un çalışmasında belirttiği alt/üst çap oranlarına ve Hermogenes'in iki yapısı olan Teos ve Magnesia tapınaklarında kullanılan alt/üst çap oranlarına uygunluk göstermektedir. Bu bilgilerden yola çıkarak 1,12 m'lik alt çap ölçüsünün *plinthos* bölümü kullanılmış veya kullanılmamış bir *attik-ion* kaidenin⁴⁸ taban ölçüsü olarak karşılığı 1,60-1,70 m'dir (fig. 13-14). Bu ölçü de Edhem Bey'in ortaya çıkardığı kalıntıların çevre ölçüsü olan yaklaşık 34,5 x 22 m içerisinde, 8x13 sütun sayısına sahip bir *pseudodipteros* meydana getirmesini imkânsız kılmaktadır.

Yaklaşık 0,95 m üst çap, 1,10 m alt çap ve 1,65 m'lik taban ölçüsüne sahip sütunların kullanıldığı bir tapınakta, iki sütun arası taban açıklığının her yerde eşit olarak en az 1,65

⁴⁸ Kazılar sırasında bulunmuş olan *ionik* kaide iki *torus* ve aralarında yer alan bir *trokhilos* profilden oluşmaktadır. Edhem Bey kaidede *plinthos*un varlığından bahsetmemiştir. Bu nedenle kaide ya *plinthos* kullanılmaksızın yapılmış ya da *plinthos* bölümü ayrı bir parçadan işlenmiş olmalıdır.

m'lik bir genişliğe sahip olduğu da kabul edildiğinde, 8x13 sütunlu *peristasis* ölçüleri için uzun kenarlarda $25 \times 1,65 = 41,25$ m; kısa kenarlarda ise $15 \times 1,65 = 24,75$ m'lik bir uzunluk gerekmektedir. Bu ölçüler de hem Edhem Bey'in ($34,53 \times 21,66$ m) hem de daha sonra Bağdatlı'nın ($34,25 \times 22,02$ m) verdiği boyutlardan daha büyüktür.

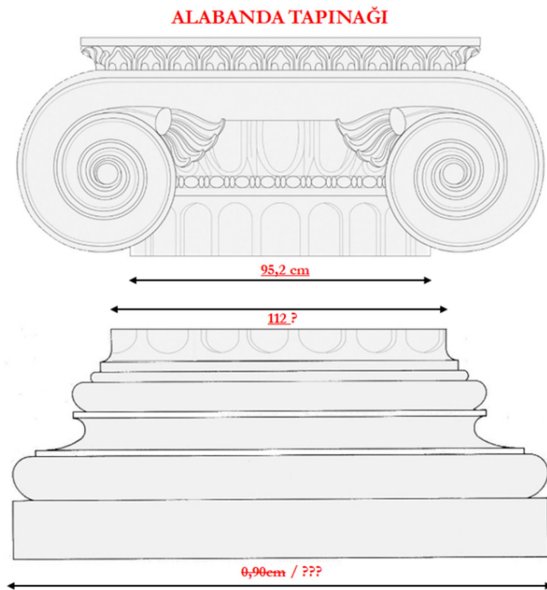
Tapınağın ölçüleriyle ilgili Schober'in verdiği bilgilerde de tutarsızlıklar olduğu dikkati çekmektedir. Schober, *pteroma* ölçüsünü 5,59 m olarak vermiş olmasına rağmen, çiziminde bu açıklığı 3,96 m olarak göstermiştir. *Pseudodipteros* tapınakların *naos* ile *peristasis* sütunlarının arasının, iki sütun açıklığı ile bir sütun kaidesi tabanı ölçüsünde (*plinthos* veya *alt torus*) olması beklenir. Buna göre 3,96 m'lik bir açıklık içerisine, sütun kaide tabanı ve yanlarındaki sütun açıklıkları aynı ölçüde kullanıldığı kabul edildiğinde dahi ($1,32 \times 3 = 3,96$ m) en fazla 1,32 m taban ölçüsüne sahip bir sütun kaidesinin tapınakta kullanılmış olması gerekir. Ancak, Edhem Bey tarafından bulunan ve ölçüleri verilen sütun başlığından hareketle, üst çapı 0,952 m olan sütunun alt çapı yaklaşık 1,10 m, kaide taban genişliği ise 1,60-1,70 m olmalıdır. Bu ölçüler doğrultusunda, *naos* ile *peristasis* sütunları arasındaki açıklığın da yaklaşık $1,65 \times 3 = 4,95$ m olması gerekir. Elde edilen bu değer, *naos* ile *peristasis* arasında 3,96 m'lik açıklığa sahip bir tapınağın *pseudodipteros* planlı olma olasılığını tartışmalı hale getirmektedir.

Bir başka yönden ele aldığımızda, 1,32 m (1,5 Modül) taban ölçüsüne sahip bir sütunun alt çapı yaklaşık 0,88 m (1 Modül), üst çap ölçüsü de yaklaşık 0,73 m (5/6 Modül) olmalıdır (örneklemeler için bk. fig. 14). Bu ölçüler ile mevcut kalıntılar üzerine 8x13 *pseudodipteros* bir tapınak oturtulabilir. Ancak tüm bu ölçüler, Edhem Bey tarafından bulunmuş olan kaide, sütun tamburu ve başlık ölçüleri ile uyumlu değildir.

Bu durumda ortaya iki sonuç çıkmaktadır:

1. Ya Edhem Bey'in bulduğu, günümüze kadar tüm çalışmalarda Alabanda'daki tapınak ile özdeşleştirilmiş olan mimari elemanlar (kaide, sütun, başlık, friz, vd.) başka bir yapıya aittir ve mevcut kalıntıların atfedildiği, tapınak olarak varsayılan söz konusu yapının bugüne kadar bulunmuş hiçbir mimari elemanı yoktur.

2. Ya da tapınağın *pseudodipteros* önerisi tartışmalıdır.

Figür 13: Edhem Bey'e göre hazırlanmış tapınağın sütun alt, üst çap ve taban ölçüsü

	Sütun Alt Çap	Sütun Üst Çap	Plinthos Genişliği
Vitruvius	1M	5/6M	1,5M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre	114,24cm	95,20cm	171,36cm
Kaide ve Sütuna Göre	112cm	93,33cm	168cm
Magnesia Artemis Tapınağı	141,00cm 1M	119,16 5/6	203,00 1,43M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre	114,24cm	95,20cm	163,36cm
Kaide ve Sütuna Göre	112cm	93,33cm	160,16cm
Teos Dionysos Tapınağı	103,00cm 1M	85,80cm 5/6M	154,50cm 1,5M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre	114,24cm	95,20cm	171,36cm
Kaide ve Sütuna Göre	112cm	93,33cm	168cm
Aphrodisias Aphrodite Tapınağı	106cm 1M	88cm 5/6M	156cm 1,47M
Alabanda Tapınağı – Başlığa Göre	114,24cm	95,20cm	167,58cm
Kaide ve Sütuna Göre	112cm	93,33cm	164,64cm

Figür 14: Tapınağın üst çap ve alt çap ölçülerinden yola çıkarak hazırlanmış Vitruvius ve Hermogenes oranları ile karşılaştırma ve olası sütun kaidesi taban ölçüleri

Tapınağın Planı için Yeni Bir Öneri: *Peripteros* (?)

Edhem Bey ve Yener dönemi kazılarının ardından ortaya çıkartılan kalıntılardan içteki temellerin *cellaya* ait olduğu kesinleşmiştir. Ancak bu kalıntılar, *cella* altındaki temel sırası olmalıdır. Bu nedenle araştırmacıların çalışmalarında kullandığı *cella* ölçüleri temelin ölçüleridir. Bu temelin üzerine oturacak olası mermer *cellanın* ve *cella* kaidesinin; profillerinden dolayı, kireçtaşı temellerden daha geniş bir boyuta sahip olması gerekmektedir. Ayrıca *cellanın* çevresinde açığa çıkan geç döneme ait mozaik tabandan ve özellikle de *cellanın* arka duvarına açılmış iki kapı ve ortadaki niş bölümünden anlaşılacağı üzere, *cellanın* boyutları kabul edilen ölçüden farklı olmalıdır. Muhtemelen, *cellanın* arka duvarı geç dönemde daha da kısaltılmış, içerisinde niş olan ve iki kapı açıklığının yer aldığı duvar ise geç dönemdeki düzenleme sırasında yeniden yapılmıştır. Bu durum, *cella* duvarının uzun kenar taş işçiliği ve blok kullanımı ile söz konusu arka duvarın taş işçiliği ve blok kullanımı arasındaki farklılıktan da anlaşılmaktadır.

Sütunların oturacağı *peristasis* bölümü için de aynı durum söz konusudur. Kazı çalışmaları sırasında *krepidomaya* ait hiçbir kalıntının bulunmamış olması, bugün araştırmacılar tarafından *stylobat* olarak kabul edilen kireçtaşı bloklardan yapılmış sıranın, olası *krepidoma* ve/veya *stylobat* hizasının altındaki temel seviyesi olabileceğini kabul etmemiz gerekir. Ayrıca bu temellerin üzerine oturacak muhtemel mermer *krepidoma* ve/veya *stylobat* blokları, mevcut kalıntılardan yapının içerisine doğru yönlendirilerek, araştırmacılar tarafından kabul edilen *pteroma* alanının daha da daralmasına neden olacaktır. Muhtemelen geç dönemde mozaikle kaplanan *pteroma* alanı, üzerindeki *krepidoma* ve/veya *stylobat* ve alt sıra temel bloklarının yerinden kaldırılmasıyla, genişletilmek istenmiştir.

Tüm bu değerlendirmelerimize bağlı olarak tapınakta kullanılan alt çap ölçüsünü 1,10 m; kaide taban ölçüsünü 1,65 m olarak kabul ettiğimiz takdirde; tapınağın uzun kenarında 11, kısa kenarında ise 6 sütun kullanılmış olması, 8x13 düzenli bir planlamadan daha gerçekçi bir sonuç olarak karşımıza çıkar.

Bu varsayımlarımız ve önerilerimiz doğru ise Alabanda'daki söz konusu tapınağın, Edhem Bey'in bulunduğu yazıtta ve Rumscheid'in mimari elemanlar için önerdiği MÖ 1. yüzyıl tarihlendirmesine de dayanarak, MÖ 1. yüzyılda en azından bir inşa evresi olan, belki de Augustus Dönemi'nde "imparatorluk kültürü" için de kullanılan, friz kabartmalarında *amazonamakhia* işlenmiş *ionik* düzenli, 6x11 sütun sırasına sahip *peripteros* planlı bir tapınak olması, "zorlama" *pseudodipteros* planlı bir tapınak olma olasılığından daha kuvvetlidir. Bu nedenle tapınağın; Hermogenes'in kabartmalı friz kullanılmış olan ve *pseudodipteros* planlı Artemis Tapınağı ile değil de diğer bir yapıtı olan ve yine kabartmalı friz kullanılan, Teos Dionysos Tapınağı ile karşılaştırılması uygun olacaktır.

Bazı araştırmacılar, Priene'deki yazıtta göre Hermogenes'i "Priene'li" bir mimar olarak kabul etme yoluna gitmiştir⁴⁹. Bu yorum ve yazıtın Vitruvius'ta geçen Hermogenes ile bağlantısı tartışmaya açıktır. Yazıtta söz konusu bu mimarın kökeni "Priene" olarak gösterilmemiştir. Yazıtın Priene'de bulunması ise burada sözü edilen kişinin "Priene" kökenli olduğunu kesin olarak gösterecek bir kanıt da değildir. Ayrıca, aynı isime sahip birden fazla mimar Anadolu coğrafyasında yaşamış olabilir veya Vitruvius'ta geçen Hermogenes, Priene'de de faaliyette bulunmuş olabilir.

Tüm bu değerlendirmeler, Alabanda'daki bu tapınağın Vitruvius'un III.2.6'da Magnesia Artemis Tapınağı ile birlikte andığı, *pseudodipteros* planlı ikinci tapınak olduğunu

⁴⁹ Priene yazıtı ve Hermogenes'in kökeni ile ilgili görüşler için bk. Gros 1978, 698-703. Ayrıca yazıtın yorumu için bk. Coulton 1977, 70-71; Senseney 2016, 232. Hermogenes'in kökeni ve yapı faaliyet tarihleri için bk. Krep 1990.

söylememizi zorlaştıracaktır. Ayrıca, III.2.6'da geçen “*Alabarinthi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis, Alabandis*” ifadesinin veya Alabanda'nın⁵⁰ aslında Hermogenes'in kökenini belirten bir sıfat olarak değerlendirilen çevirilerin geçerliliğini tekrar ortaya koyacaktır. Ancak yine bu değerlendirmeler, Vitruvius'un yaşadığı dönem olan MÖ 1. yüzyılda, bilinen Apollon Tapınağı'nın hangisi olabileceğini yeniden yorumlamamıza neden olacaktır.

Vitruvius III.2.6 Problematığı Üzerine Yeni Değerlendirmeler

Vitruvius'un da belirttiği mimar Hermogenes'in Magnesia'daki Artemis Tapınağı dışında, Akdeniz havzasında, en azından *cellası* Hellenistik Dönem'de inşa edilmiş, Hellenistik ve Erken İmparatorluk Dönemi menşei 6 adet daha *pseudodipteros* planlı tapınak (Messa Aphrodite, Sardeis Artemis, Ankyra Augustus, Lagina Hekate, Aphrodisias Aphrodite ve Troas Apollon Smintheus) bulunmaktadır⁵¹. Bunlar arasında sadece bir tanesi Apollon'a ithaf edilmiştir. O da Apollon Smintheus Tapınağı'dır.

1866 yılında Troas'taki Gülpınar'da ilk kazı çalışmalarını başlatan Pullan, bu çalışmalardan elde ettiği verilerin yer aldığı *Society of Dilettanti*'nin 4. bandında, Vitruvius'un III.2.6'da belirttiği Apollon Tapınağı'nın “Smintheion” olabileceği üzerinde durmuştur⁵². Yukarıda yaptığımız değerlendirmeler sonucunda bu yorumun, tesadüfi de olsa, haklı bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Pullan'ın raporunda, Vitruvius'un eserinde adı geçen ve farklı yazılışlara sahip bölümün aslında mimar Menesthes'in yaptığı Apollon Tapınağı'ndan öte, yazım yanlış ve yorum farkından dolayı, Apollon'un *epitheti* Smintheus'u çağrıştırdığı üzerinde durulmuştur.

Apollon Smintheus Tapınağı, *pseudodipteros* planlı tapınaklar arasında, tapınakların boyutları sıralamasında; Sardeis, Magnesia ve Ankyra'daki tapınaklardan sonra 4. büyük *pseudodipteros* planlı ve tamamı arasında en yüksek *krepidomaya* sahip olan tapınaktır. Bu tapınaklar arasında, sütunlarında iki farklı tipte (*girland* dekorasyonu-figürlü) *columnae caelatae* kullanılan, friz kabartmalarında da Troia Savaşları'nı konu olan tek örnektir. Ayrıca bu farklılıklarının yanı sıra, sütun kaidesinde kullanılan ünik profillendirme ve mimari dekorasyonlarında ortaya çıkan üst kalite işçiliğe sahip olma özellikleri gibi mimari detaylarıyla, Anadolu'daki çağdaşı olan farklı planlara sahip tapınaklar arasında da öne çıkmaktadır⁵³. Yaşlı Plinius'un belirttiği şekliyle⁵⁴ MS 70'li yıllarda hala ayakta olduğu anlaşılan bu denli önemli bir tapınaktan Vitruvius'un bahsetmiş olmasının da doğal olduğunu kabul etmememiz için herhangi bir neden bulunmamaktadır.

Tapınağın tarihlendirilmesi ile ilgili ise bilim dünyasında farklı görüşler vardır. Ancak ortak karar, tapınağın MÖ 2. yüzyılda inşa edilmiş olduğu görüşüdür⁵⁵. Tapınakta her

⁵⁰ Vitruvius'un kitapları içerisinde “Alabanda” kenti bir diğer bölümde daha geçmektedir. Bu bölümde Alabandalı ressam Apaturius'tan bahsedilmektedir. El yazmaları ve matbaa baskılarına “Alabandalı” söylemi ve yazılımı şu şekilde yansımıştır (VII.5.5): “*Etenim etiam Trallibus cum Apaturius Alabandeus eleganti manu finxisset scaenam in minusculo teatro...*” Görüldüğü gibi aslında III.2.6'da geçen yazılım ve gramer yapısıyla bu bölümdeki yazılım arasında kesin bir fark bulunmaktadır. Belki de el yazmalarındaki bu yazım farklılıkları “*Alabarinthi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis Alabandis*”, III.2.6'da Hermogenes ile birlikte verilmiş kent isminin düşünüldüğü gibi Karia'daki “Alabanda” kenti değil de, başka bir kent olmasından kaynaklanmaktadır.

⁵¹ *Pseudodipteros* tapınaklarla ilgili literatürde iki büyük kolokyum yapılmıştır. Geniş bilgi ve tartışmalar için bk. Hoepfner ve Schwandner 1990; Schulz 2012a. Ayrıca, Magnesia Artemis Tapınağı'na ve Hermogenes'e yönelik son değerlendirmeler için bk. Bingöl 2020; Dreyer ve Bingöl 2018; Haselberger ve Holzmann 2015; Bingöl 2013; Lagina Hekate Tapınağı'na yönelik son değerlendirmeler için bk. Büyüközer 2019; Büyüközer 2018; Tırpan *et al.* 2012; Sardeis Artemis Tapınağı'na yönelik son değerlendirmeler için bk. Yegül 2020; Ankyra Augustus Tapınağı'na yönelik son çalışmalar için bk. Gökay 2012.

⁵² Pullan 1881, 42.

⁵³ Tapınağın mimarisi için bk. Bingöl 1990; Rumscheid 1995; Schulz 2012b; Özgünel 2013a; Özgünel 2013b.

⁵⁴ Plin. *nat.* V, 32.1: “*Zminthium templum durat.*”

⁵⁵ Tarihlendirmeler için bk. Bingöl 1990; Rumscheid 1995; Schulz 2012b; Özgünel 2013a; Özgünel 2013b.

ne kadar Augustus Dönemi veya hemen öncesine ait olabilecek mimari detaylar ile karşılaşılıyor olursa da⁵⁶ bu durum dahi söz konusu tapınağın, MÖ 30-26 yılları arasında eserini kaleme aldığını varsaydığımız Vitruvius tarafından bahsedilme olasılığını engellemeyecektir.

Vitruvius yazılı çalışmasını imparatora, inşa ettirdiği ve inşa ettirmeyi planladığı yapıları denetlemesi adına hazırlamıştır. Ancak, kendisinden önce yaşamış Hermodoros ve Gaius Mucius'un yapıtları dışında (tab. 1), çağdaşları olan ve MÖ 1. yüzyıl içerisinde ve özellikle de Augustus Dönemi'nde inşa edilmiş, İtalya'da kendisinin de gözlemleyeceği çok sayıda örneğin var olmasına rağmen, bu yapıların mimarlarından veya yapıtlarından hiç bahsetmemiştir. Aynı durum, Roma dışındaki eyaletler için de geçerlidir. Bu üzerinde durulması gereken durum, belki de Vitruvius'un yeni geleneğin mimarlarını, eski gelenekleri vurgulayan kitabı içerisinde, kendisinin anmak bile istememiş olmasındandır. Belki de çevirmenlerin yanılmasına neden olan, "Menestes'in Apollon Tapınağı" ifadesinin karşılığı da tapınağın o dönemdeki ününden kaynaklanırcasına ünlü bir mimarın ismini ve yapıtının nerede olduğunun belirtilmesine gerek kalmasına ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanan bir nedenle, Vitruvius'un yaklaşımıyla 'yeni geleneğe karşı olan, istemsiz' bir ifadenin yansımasıdır. Belki de Vitruvius'un, Magnesia Artemis Tapınağı ve mimari olan Hermogenes'ten o kadar bahsediyor olmasına rağmen, *pseudodipteros* planlı Apollon Tapınağı'ndan ve özellikle de mimarından bir kere bahsetmiş olması da bu yapının kendi dönemi içerisinde inşa edilmiş bir yapı olmasının somut bir işaretidir.

Sonuç olarak, Homeros'un anlatıları içerisinde geçen ve MS 1. yüzyıl sonlarında dahi bilinen, kült heykeli ünlü Parionlu Skopas tarafından yapılmış olduğu ileri sürülen (Strab. XIV.1.48)⁵⁷, aslında Vergilius'un Aeneas'ı ve imparatorluğun da propagandası düşünüldüğü zaman, yukarıda saydığımız mimari detayları ile birlikte Apollon Smintheus Tapınağı gibi bir yapının varlığı Troas'ta söz konusu iken; Vitruvius'un III.2.6'da bahsettiği tapınağın, üzerinde tartışılması gereken bir rekonstrüksiyon üzerine kurulu tapınaktan, hele ki bilim dünyasında, bir sütun başlığı, bir *anta* başlığı, iki adet friz bloğunun fotoğrafı ile tanınan Karia-Alabanda'daki bir tapınaktan ziyade Apollon Smintheus olması, daha gerçekçi bir yaklaşımdır.

Bu durum, bilim dünyasında bugüne kadar ortaya konulmuş olan, ancak hatalı olduğunu düşündüğümüz Alabanda'daki tapınağın rekonstrüksiyon önerileri ve yorumlar da göz önüne alındığında, daha da karşılık bulmaktadır:

"...There is no example of this at Rome; but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes."

Bu nedenlerle, yukarıdaki metin⁵⁸ halen bilimsel geçerliğini korumaktadır. Vitruvius'a göre, Hermogenes "*Alabarithi, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis Alabandis*" kenti ile ilişkili bir mimar olmalıdır ve Artemis Tapınağı dışında, *pseudodipteros* planlı, belki de ismi "Menesthes" olan bir mimara ait (?)⁵⁹, Vitruvius Dönemi'nde bilinen, Apollon'a ithaf edilmiş Roma dışında ikinci bir tapınak daha bulunmaktadır. Bunun da şimdilik en güçlü adayı, Alabanda'daki tapınaktan öte, yukarıda irdelemeye çalıştığımız nedenlerden dolayı Troas Bölgesi'ndeki Apollon Smintheus Tapınağı'dır. Gelecekte konuyla ilgili yapılacak yeni çalışmalar ve değerlendirmeler, bu sorunsalın çözülmesi adına daha da fayda sağlayacaktır.

⁵⁶ Apollon Smintheus Tapınağı'nın mimari bezemelerinde tespit edilen MÖ 1. yüzyıl özellikleri için bk. Kökdemir 2004, 54-55, dn. 76; Kökdemir 2011, 107-108, dn. 65, 67.

⁵⁷ Kült heykeli ile ilgili son değerlendirmeler için bk. Corso 2020.

⁵⁸ Vitr. (1931), 169.

⁵⁹ Menesthes sözcüğünün de Vitruvius el yazmaları içerisinde "*Amnesthe, Manasche, Meneste, Mnesthe, Menesthe*" olarak farklı yazılımları mevcuttur, bk. Schneider 1808, 177; Vitr. (1867), 70; Vitr. (1899), 68.

Figürlerin Listesi

- Figür 1: British Museum el yazmaları online koleksiyonu, MS Harley 2767, F.40r (Vitruvius III.2.6) (Erişim Tarihi: 11.02.2021, ©British Museum): http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=harley_ms_2767_fs001r
- Figür 2: 1904 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu (Edhem 1905, fig. 5).
- Figür 3: 1905 yılı kazılarında bulunmuş anta başlığı (?) (Edhem 1906, fig. 6).
- Figür 4: 1905 yılı kazılarında bulunmuş friz bloğu (Edhem 1905, fig. 7).
- Figür 5: 1905 yılı kazılarında bulunmuş ion sütun başlığı ön-yan yüz (Edhem 1906, fig. 4-5).
- Figür 6: 1905 yılı tapınağın buluntu durumu (Edhem 1906, fig. 3).
- Figür 7: Schober'in plan rekonstrüksiyonu (Schober 1933, fig. 6).
- Figür 8: 1999-2000 yılı kazıları genel görünüm (Bağdatlı 2001, fig. 2).
- Figür 9: Hoepfner'in plan rekonstrüksiyonu (Hoepfner 1990, fig. 12).
- Figür 10: Schober'in planı üzerine araştırmacıların savunduğu öneri (G. Kökdemir).
- Figür 11: 1999-2000 yılı kazıları tapınak buluntu durumu çizimi (Yener 2001, 183, çiz. 1)
- Figür 12: 2020 yılı, tapınağın hava fotoğrafı (©Cihanca Sezgın).
- Figür 13: Edhem Bey'e göre hazırlanmış tapınağın sütun alt, üst çap ve taban ölçüsü (G. Kökdemir).
- Figür 14: Tapınağın üst çap ve alt çap ölçülerinden yola çıkarak hazırlanmış Vitruvius ve Hermogenes oranları ile karşılaştırma ve olası sütun kaidesi taban ölçüleri (G. Kökdemir).

Bibliyografya

Antik Kaynaklar

Frontin. *aqu.*: Sextus Iulius Frontinus, *De aquis urbis Romae*.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Frontinus/De_Aquis/text*.html

Plin. *nat.*: Plinius, *Naturalis Historia*.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/36*.html

Sidon. *Epistulae.*: Sidonius Apollinaris, *Epistulae*; Kullanılan Metin ve Çeviri: Sidonius, *Poems. Letters: Books 1-2*, (Çev.) W. B. Anderson. Loeb Classical Library 296. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1936.

Strab.: Strabon, *Geographica* XII-XIII-XIV; Kullanılan Metin ve Çeviri: *Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Çev.) Adnan Pekman. İstanbul 1993.

Vitruvius Çevirileri

Vitr. (1548). *Vitruvius Teutsch*. (Çev.) W. H. Ryff. Nuremberg: Johan Petreius.

Vitr. (1867). *Vitruvii de Architectura libri decem*. (Çev.) V. Rose ve H. Müller-Strübing. Leipzig: Typis B. G. Teubneri.

Vitr. (1899). *Vitruvii de Architectura libri decem. Iterium Edidit* (Çev.) V. Rose. Leipzig: Typis B. G. Teubneri.

Vitr. (1909). *Vitruve, Tome II*. (Çev.) A. Choisy. Paris: Imprimerie-Librairie Lahure.

Vitr. (1914). *Vitruvius, The Ten books on Architecture*. (Çev.) M. H. Morgan. Cambridge: Harvard University Press.

Vitr. (1931). *Vitruvius on Architecture, Vol. I*. (Çev.) F. Granger. Loeb Classical Library 251. Cambridge: Harvard University Press.

Vitr. (1993). *Mimarlık Üzerine On Kitap. 2. Baskı* (Çev.) S. Güven. İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Modern Kaynaklar

Andrianou, D., Steinmetz-Lovette, H., Pastore, C., Robinson, B., Taylor, L., Zanoni, A. ve Haselberger, L. (1996). *Reviving Vitruvius: Six Centuries of De Architectura: A Catalogue of Editions at the University of Pennsylvania*. Philadelphia.

Aydın-Tavukçu, Z. (2015). Alabanda: Tarihi coğrafya, Topoğrafya, Araştırma ve Kazılar. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi* 35, 223-256.

Bağdatlı, F. (2001). Alabanda Apollon İsotimos Tapınağı [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Adnan Menderes Üniversitesi.

- Bingöl, O. (1990). Der Oberbau des Smintheion in der Troas. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hoch hellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 45-50). Mainz: P. von Zabern.
- Bingöl, O. (2013). From the Dipteros of Polykrates to the Pseudodipteros of Hermogenes. *Anatolia* 39, 107-119.
- Bingöl, O. (2020). Hermogenes. Das Glas Halbleer Betrachtet. U. Quatember ve U. Lohner-Urban (Eds.), *Zwischen Bruch und Kontinuität Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit. Byzas* 25 (ss. 31-40). İstanbul: Ege Yayınları.
- Büyüközer, A. (2018). The Sanctuary of Hekate at Lagina in the 4th Century BC. *Arkhaia Anatolika* 1, 15-30. DOI: 10.32949/Arkhaia.2018.1
- Büyüközer, A. (2019). Lagina ve Ionia Rönesansı: Tapınak ve Propylon'daki Uygulamalar Işığında Ionia Rönesansı'nın Kronolojik Tanımlamasına Yeni Bir Katkı. *Arkhaia Anatolika* 2, 195-217. DOI: 10.32949/Arkhaia.2019.12
- Corso, A. (2020). The Statue of Apollo Smintheus by Skopas and the Monumental Policy of the Satrap Artabazus. V. Keleş (Ed.), *Parion Studies III. Propontis ve Çevre Kültürleri – Propontis and Surrounding Cultures* (ss. 247-253). İstanbul: Ege Yayınları.
- Coulton, J. J. (1977). *Ancient Greek Architects at Work: Problems of Structure and Design*. New York: Cornell University Press.
- Dreyer, B. ve Bingöl, O. (2018). Neues zu Magnesia, archäologisch und epigraphisch. H. Frielinghaus ve T. G. Schattner (Eds.), *Ad summum templum architecturae: Forschungen zur antiken Architektur im Spannungsfeld der Fragestellungen und Methoden* (ss. 32-44). Mönchsee: Bibliopolis Verlag.
- Edhem, H. (1905). Fouilles d'Alabanda en Carie: rapport sommaire sur la première campagne. *CRAI* 49(4), 443-459. <https://doi.org/10.3406/crai.1905.71655>
- Edhem, H. (1906). Fouilles d'Alabanda en Carie: Rapport sommaire sur la seconde campagne. *CRAI* 50(6), 407-422. <https://doi.org/10.3406/crai.1906.71899>
- Görkay, K. (2012). The Temple of Augustus and Roma in Ancyra: A Reassessment. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.-15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12 (ss. 203-218). İstanbul: Ege Yayınları.
- Gros, P. (1978). Le dossier vitruvien d'Hermogénès. *MÉFRA*, 90, 687-703. <https://doi.org/10.3406/mefr.1978.1167>
- Haselberger, L. ve Holzmann, S. (2015). Visualizing asperitas: Vitruvius (3.3.9) and the 'asperity' of Hermogenes' pseudodipteral temple. *JRA* 28, 371-391.
- Hoepfner, W. (1990). Bauten und Bedeutung des Hermogenes. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 1-34). Mainz: P. von Zabern.

- Hoepfner, W. ve Schwandner, E.-L. (1990). *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*. Mainz: P. von Zabern.
- Kökdemir, G. (2004). The Augustan Typological and Stylistic Features in Anthemion Decorations on Sacrificial Tables. *Anadolu* 27, 63-96.
- Kökdemir, G. (2011). Menderes Magnesiası – Propylon Mimari Bezemeleri. *Anadolu* 37, 93-141.
- Kreeb, M. (1990). Hermogenes-Quellen-Und Datierungsprobleme. W. Hoepfner ve E.-L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. Bis 29. Juli 1988 im Rahmen des 13. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie* (ss. 103-11). Mainz: P. von Zabern.
- Krinsky, C. H. (1967). Seventy-Eight Vitruvius Manuscripts. *JWarb* 30, 36-70.
- Moore, R. E. (1968). A newly observed stratum in Roman floor mosaics. *AJA* 72, 57-68.
- Özgünel, A. C. (2013a). *Apollon Smintheus'un İzinde: Smintheion*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Özgünel, A. C. (2013b). İlyada Destanı Işığında Smintheus Tapınağı. A. C. Özgünel (Ed.), *Apollon Smintheus'un İzinde: Smintheion*. (ss. 29-76). İstanbul: Ege Yayınları.
- Pullan, R. P. (1881). The Sminthium. *Antiquities of Ionia* 4 (ss. 40-47). London: Macmillan. <https://doi.org/10.11588/diglit.4327#0053>
- Rumscheid, F. (1994). *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus. Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur. Band 14*. Mainz: P. von Zabern.
- Rumscheid, F. (1995). Die Ornamentik des Apollon-Smintheus-Tempels in der Troas. *IstMitt* 45, 25-55.
- Schober, A. (1933). Des Fries des Hekateions von Lagina. *IstForsch* 2. İstanbul: Ege Yayınları.
- Schulz, T. (2012a). *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11. – 15.11.2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12. İstanbul: Ege Yayınları.
- Schulz, T. (2012b). Vergleich der Pseudodipteroi – Aufbau und Konstruktion. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.–15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas* 12 (ss. 165-179). İstanbul: Ege Yayınları.
- Schneider, J. G. (1808). *Commentariorum partem priorem tenens Marci Vitruvii Pollionis De architectura libri decem (Band 2)*. Leipzig: Sumtibus et Litteris G. J. Göschen.
- Senseney, J. R. (2016). Scale, Architects, and Architectural Theory. M. M. Miles (Ed.), *A companion to Greek Architecture. Blackwell Companions to the Ancient World* (ss. 224-237). Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons, Inc.

Tırpan, A., Gider, Z. ve Büyüközer, A. (2012). The Temple of Hekate in Lagina. T. Schulz (Ed.), *Dipteros und Pseudodipteros: Bauhistorische und archäologische Forschungen; Internationale Tagung, 13.11.-15.11. 2009 an der Hochschule Regensburg. Byzas 12* (ss. 181-202). İstanbul: Ege Yayınları.

von Gärtringen, F. H. (1906). *Inchriften von Priene*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.

Yegül, F. (1993²). Vitruvius ve De Architectura. *Vitruvius, Mimarlık Üzerine On Kitap. 2. Baskı* (Çev.) S. Güven (ss. ix-xviii). İstanbul: Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı Yayınları.

Yegül, F. K. (2020). *The Temple of Artemis at Sardis. Archaeological Exploration of Sardis Report 7*. Cambridge: Harvard University Press.

Yegül, F. K. ve Favro, D. (2019). *Roman Architecture and Urbanism. From the Origins to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9780511979743>

Yener, E. (2001). Alabanda Antik Kenti Kazı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 1999. *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları 11*, 5-16.

Yener, E. (2002). Alabanda Antik Kenti Kazı Temizlik ve Çevre Düzenleme Çalışmaları 2000. *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları 12*, 179-190.

Structured Abstract

Roman architect Vitruvius' "De architectura libri decem" mirrors architectural-engineering history and theories of the Classical Ages of the Mediterranean Basin that reached the present day and it has taken its place in the literature as the most comprehensive study.

Information about his fame and studies of architectural-engineering during the establishment of a new constitution, the so-called imperial period of Rome in 1st century BC, is strictly limited. However, it is possible to deduce information from his studies despite it should be interpreted as subjective transfers. Vitruvius was a military engineer who worked respectively with Julius Caesar and Octavian. It is understood that he planned and managed the architectural implementation of the construction of the basilica in Fano from his book. He was already near the end of his life between 30-26 BC and he must have intended to fulfill his last duty as an elderly Roman military engineer and architect. He wanted to contribute to the architectural projects in Rome and presented them to the emperor Augustus, thus he prepared a work named "De architectura libri decem".

Vitruvius presented 10 separate books to the emperor. After his presentation, it is not known how much the architectural theories of Vitruvius whether having been considered important for Augustus and the empire. However, in the period after Vitruvius, Pliny the Elder, Sextus Julius Frontinus, Cetus Faventinus, and Sidonius Apollinaris indirectly or directly mentioned Vitruvius's work in their studies. These sources mentioned above have revealed that Vitruvius' work was known by others despite its recognition was limited.

Information about former and traditional architects in the works of Vitruvius is of particular importance. Hermogenes is one of the most famous among them. Vitruvius mentioned him firstly in his 3rd book where he talked about temple plans and their examples. Vitruvius cited two *pseudodipteros* temples, and one of them is known as Hermogenes' work in 2nd chapter in the 3rd book: The Temple of Artemis at Magnesia. The latter is the Temple of Apollo. Vitruvius mentioned this temple in III.2.6 with the names of Alabanda (?) and Menesthes (?) which brought a long-standing discussion to be solved: Where is the homeland of Hermogenes? Where is the location of the temple of Apollo and who built it?

Editions of Vitruvius' codexes printed without any change in the texts until the 19th century. However, the word "Alabanda" which came right after "Hermogenes" in III.2.6, had been used in different spellings as "Alabarinthi, Alabantis, Alabandi, etc." in both many codex and presses. Consequently, this word is explained as the homeland of Hermogenes: Alabanda in Caria. Nevertheless, excavations at the beginning of the 20th century caused a new assessment: Alabanda could have been the location of the Temple of Apollo rather than indicating the homeland of Hermogenes. Two excavations had been carried out at the beginning of the 20th century that allowed scholars to make new evaluations about the III.2.6 of Vitruvius. A revealed inscription at Priene during the first of these excavations was published in 1906 cited that a person named "Hermogenes", as an architect. This knowledge directed some researchers to accept Hermogenes as an architect from Priene. The second excavation was carried out in a Carian city named Alabanda (modern Aydın-Cine) in 1904-1905. The remains of a building were uncovered which was later interpreted as a *pseudodipteros* Temple of Apollo. These two studies and findings assumed that the second *pseudodipteros* temple mentioned in Vitruvius is located in Alabanda and it is reflected in the translations of Vitruvius Chapter III.2.6 as follows: "There is no example of this in Rome, but at Magnesia there is the temple of Diana by Hermogenes, and that of Apollo at Alabanda by Menesthes."

The first excavation season in Alabanda had begun under associate manager Halil Edhem Bey on behalf of Müze-i Hümayun while Osman Hamdi Bey was a director of the museum. His work in two separate seasons in 1904 and 1905 revealed significant results about the cult structures in Alabanda. A Doric *peripteros* temple was discovered in 1904 excavations along with coins depicted of Apollo. According to coin finds in the temple, Edhem bey thought that the temple may have been dedicated to Apollo. In the same year a scant remain of a building interpreted as “Agora” was uncovered. A marble frieze block with a figured relief which has also *ionic cymatium* and pearl-reel decoration as crown part on the front side was found along with other architectural fragments. Halil Edhem Bey continued his excavations on *Agora* in the second season in 1905. The results showed that the building which was known as “Agora” in the previous period was a sanctuary and consisted of a temple that had been converted into a church in the later period. Edhem Bey commented that Vitruvius’ statement of the *pseudodipteros* temple of Apollo may have been the one in Alabanda.

Based on Edhem Bey’s research and commentaries, A. Schober studied another *pseudodipteros* temple dedicated to Hekate at Lagina and compared its plan with the temple of Apollo at Alabanda. He is the first scholar who presented the reconstruction plan of the temple of Apollo by referring to Vitruvius and confirmed that the temple at Alabanda is an *Ionic* order, *pseudodipteros* plan with 8x13 columns. Later, another researcher, W. Hoepfner repeated Vitruvius’ words and stated that the temple at Alabanda was a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns. Nevertheless, he presented a revision of *opisthodomos* and *pronaos* of the temple. He declared that Menesthes, the architect of this temple mentioned in Vitruvius, built the temple as a successor of Hermogenes, and dated the structure to the 2nd century BC.

Approximately 100 years later, the last excavations of the temple at Alabanda were carried out by E. Yener and F. Bağdatlı in 1999-2000. They repeated Edhem Bey’s measurement for the temple except for minor differences. They acknowledged that it was the *pseudodipteros* temple, mentioned in Vitruvius’ III.2.6. According to their results, the temple had a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns as shown in the studies of Schober and Hoepfner.

The research history clearly shows that the temple ruins at Alabanda are considered to be dedicated to Apollo as the second *pseudodipteros* temple. However, information about the architecture of the temple and its order is strictly limited. Thus, the temple is open to discussion.

Edhem Bey documented the *ionic* capital, shaft, and bases of the columns found during the excavations in his articles. He measured the upper diameter of the column as 0,952 m from the fluted lower part of the *ionic* capital. The upper diameter of the column base and the diameter of the shaft are measured as 1,12 m. These are important data to find out the original dimension of the temple. However, this information is neglected by subsequent scholars. They admitted the lower diameter of the column as 0,90 m and intercolumniation on the long sides as 2,80 m and reconstitute the plan of the temple with these measures. Conversely, the dimensions of *plinth* or diameter of the lower torus of the column bases should be between 1,60 to 1,70 m with accepting the dimensions of 0,95 m upper diameter, 1,10 m lower diameter. These measures of the columns make it impossible to create a *pseudodipteros* plan with 8x13 columns within approximately 34,5 x 22 m, which is the circumference of the remains unearthed by Edhem Bey. If we admit the temple’s lower diameter as 1,10 m and the lower part of the column base size as 1,65 m, the row of 11

columns should fit on the long side and 6 on the short side like the *peripteros* temples. This suggestion appears to be more realistic than the *pseudodipteros* plan with 8x13 columns.

Some scholars accepted Hermogenes as an architect from "Priene" due to the inscription found in the excavations in Priene. This interpretation is open for discussion because the inscription did not mention the origin of Hermogenes as Priene. Furthermore, the presence of the inscription in Priene is not definite proof that the person mentioned in the inscription is of "Priene" origin. He could have been another Hermogenes who as an architect lived somewhere in Anatolia or Hermogenes in Vitruvius's book could have worked in Priene as well as other cities.

Consequently, it is difficult to say that the temple at Alabanda mentioned with the temple of Artemis at Magnesia in Vitruvius's book III.2.6, is the second *pseudodipteros* temple. Additionally, "Alabarinthis, Alabantis, Alabandi, etc." or Alabanda maintains its validity as an adjective that preserves the origin of Hermogenes. Nevertheless, it is possible to reinterpret the temple of Apollo which existed during the life span of Vitruvius in the first century BC.

Apart from the Temple of Artemis at Magnesia, there are 6 *pseudodipteros* temples at least, dated to the Hellenistic and Early Imperial Period in the Mediterranean world. These are Messa Aphrodite, Sardis Artemis, Ancyra Augustus, Lagina Hekate, Aphrodisias Aphrodite, and Troad Apollo Smintheus. Among them, only one is dedicated to Apollo: The Temple of Apollo Smintheus. Several architectural details and features highlight the importance of the temple of Apollo among the other temples. Among all *pseudodipteros* temples, it is the 4th greatest one coming after Sardis, Magnesia, Ancyra, and owns the largest *crepidoma* among all *pseudodipteros* temples. Among the temples built in the Anatolia during the Greek and Roman period, it has also important architectural features like both using the two types of figured column shafts (*columnae caelatae*), having unique column bases, and using scenes from the Trojan Wars on the figured friezes.

Despite there are various interpretations about its dating, the common opinion is that the temple was constructed in the 2nd century BC. Pliny the Elder stated that the temple was still standing in 70's AD, thus it is can be assumed that Vitruvius probably mentioned this temple rather than a controversial one in Alabanda.

"...There is no example of this at Rome, but at Magnesia the temple of Diana built by Hermogenes of Alabanda, and the temple of Apollo by Menesthes."

To sum up, the text above is still valid. According to Vitruvius, Hermogenes should be related with the city of "Alabarinthis, Alabandi, Alabunthe, Alabaundis, Alabandis", and there may have been a second *pseudodipteros* temple apart from the temple of Artemis, dedicated to Apollo that might have been built by an architect named "Menesthes" (?). That temple may have been the temple of Apollo Smintheus at Troad.